

Kristiansand
kommune

Temaplan for

Kulturminner i Kristiansand kommune 2024–2034

Engasjement, bærekraft og mangfold

214-8
Energetiske Kristiansand

Forord

Tømmer fra skogene i Kristiansand ble fløtet langs elvene til kysten, og tømmerhandelen førte til at byen ble grunnlagt. Bildet på omslaget er derfor ikke tilfeldig: Det viser kommunens historie og de tette båndene mellom innland, kyst og by. Vi har fortsatt mange bygninger og andre kulturminner som vitner om dette, og om andre hendelser og forhold som har bidratt til å gi Kristiansand kommune sin egenart. Det er dette denne kulturminneplanen handler om.

Planen er basert på kulturminneplaner og andre registreringer utført i de tre tidligere kommunene. Dyktige fagpersoner har kartlagt, prioritert og anbefalt tiltak gjennom kulturminneplaner og andre dokumenter i alle tre kommuner, og mange av disse tiltakene er gjennomført. Noen gjenstår, og disse prosjektene prioriteres i denne temaplanen.

Den nye planen fortsetter derfor i samme spor som de eldre. Samtidig har mye skjedd i samfunnet siden disse temaplanene ble vedtatt. Vi blir stadig mer bevisst på at vi må redusere vårt bruk av ressurser og ta vare på miljøet. Kulturmiljøer er en viktig brikke i denne sammenhengen, noe som belyses i planen.

Regjeringens nye kulturmiljøpolitikk har vært en viktig føring for planen, men vi har valgt tittelen – engasjement, bærekraft og mangfold – først og fremst fordi den reflekterer både hva den nye storkommunen har å by på, og våre mål fremover. Kristiansand kan skilte med mange, dyktige og engasjerte frivillige, kommunen har ambisiøse mål for bærekraftig utvikling, og inkludering og mangfold er prioriterte temaer.

Med den nye kulturminneplanen vil vi videreføre og styrke det gode arbeidet som er gjort i de tre tidligere kommunene, og samtidig supplere og berike dette arbeidet ved å styrke samarbeidet med de frivillige, bidra til klimagassreduksjon gjennom bevaring, og synliggjøre mangfoldet i kommunen.

Vi har fått mange gode innspill til denne planen, og ønsker å takke alle de frivillige som har bidratt. Det er umulig å nevne alle, men en spesiell takk til Harald Sødal, som ledet arbeidet med kulturminneplanene av 1990 og 2011, for hans uvurderlige bidrag.

Mathias Bernander

Ordfører

Kristiansand, mars 2024

Forsiden: Kristiansand sett fra Odderøya i 1880-årene. Det var tømmerhandelen som førte til at byen ble grunnlagt i 1641, og på 1800 er dette fortsatt en viktig næring, noe tømmeret som flyter i Nodeviga og lagres i store stabler bak sjøbodene vitner om. Fotografer, opphav og rettigheter for alle foto i denne planen er å finne på side 80.

Til venstre: Fra Skibbusundet på Flekkerøya i 1929. Trerammen i forgrunnen ble brukt til tørking av garn. Ved bryggen til høyre i bildet ligger det tønner og kasser til fangsten. Bildet forteller om kulturlandskap og byggeskikk, men også mye om hva de som bodde i det hvite huset levde av.

Innhold

1. Rammer for planen	7		
1.1 Kulturminnevern og bærekraft.....	8		
1.1.1 Miljømessig bærekraft.....	8		
1.1.2 Sosial bærekraft.....	9		
1.1.3 Økonomisk bærekraft: Kulturturisme og næring.....	9		
1.1.4 Bærekraft og ny kulturmiljøpolitikk sett i et historisk perspektiv.....	10		
1.2 Føringer og strategier	12		
1.3 Lovverk og forvaltning	14		
1.4 Organisering og medvirkning	14		
1.5 Verdivurdering og registrering.....	15		
1.5.1 Verdivurdering av kulturmiljøer	15		
1.5.2 Verdivurdering av bygninger.....	16		
1.5.3 Verdivurdering av andre kulturminner enn bygninger	17		
1.5.4 Registrering i kart og databaser	17		
2. Aktører og ansvar.....	19		
2.1 Kommunen i forhold til andre kulturvernmyndigheter	19		
2.2 Fredete kulturminner – et felles ansvar	19		
2.3 Offentlige institusjoner	19		
2.4 De frivillige.....	20		
2.5 Eiers ansvar og rolle.....	23		
2.6 Kommunen som eier.....	23		
3. Kunnskapsdel	25		
3.1 Innledning	25		
3.2 Kunnskapsdelens forhold til handlingsdelen	25		
3.3 Eksisterende registreringer – nasjonale og regionale.....	26		
3.4 Eksisterende registreringer – kommunale	27		
3.5 Kortfattet historisk tidslinje	30		
3.6 Tematisk oversikt - innledning.....	31		
3.6.1 Førhistorisk tid og middelalder til 1537.....	31		
3.6.2 Kysten - fiskebønder og kombinasjonsbruk.....	32		
3.6.3 Daler og heier - eldre bosetning	33		
3.6.4 Forsvar og krigshistorie.....	34		
3.6.5 Skogbruk, fiske og andre primærnæringer.....	36		
3.6.6 Industri, foredling og handel.....	38		
3.6.7 Ferdselsårer og infrastruktur.....	40		
3.6.8 Byens historie	42		
3.6.9 Trossamfunn.....	44		
3.6.10 Karantene og folkehelse	45		
3.6.11 Parker, hager og lystgårder.....	47		
3.6.12 Steder knyttet til immateriell kulturarv.....	49		
3.6.13 Samfunn og sosiale forhold	50		
3.6.14 Minoriteters kulturarv	52		
3.6.15 Tidlig 1900-tall: Ny arkitektur, nødsarbeid og bureising	54		
3.6.16 Etterkrigstiden og nyere tid	56		
3.7 Kartlegging av større kulturmiljøer.....	57		
4. Sektorovergrepene tiltak.....	59		
4.1 Innledning	59		
4.2 Tilskudd til verneverdige bygninger i privat eie.....	59		
4.3 Rådgivning i bygningsvern.....	60		
4.4 Vernepris	61		
4.5 Sirkulærøkonomi.....	61		
4.6 Støtte og rådgiving til frivillige organisasjoner.....	62		
4.7 Kommunen som eier av verneverdige bygninger	63		
4.8 Kommunale bygninger som brukes av historielag og andre frivillige	64		
4.9 Håndverk.....	65		
4.10 Formidling i samarbeid med frivillige.....	65		
4.11 Digital formidling av kulturminnevern	66		
5. Handlingplan	68		
5.1 Innledning	68		
5.2 Økonomi i handlingsplanen.....	69		
5.3 Handlingsplan.....	71		
6. Referanser og ressurser.....	76		
6.1 Ordliste	76		
6.2 Nyttige nettsider.....	78		
6.3 Bidragsyttere til planen	80		
6.4 Fotografer	80		
6.5 Litteratur.....	81		
7. Vedlegg	82		

Låvebro og våningshus i Songdalen. Før tilpasset man bygningene til terrenget, og ikke omvendt. Ofte er høydeforskjeller utnyttet som for eksempel her, der en knaus gjør nytte som del av låvebroen.

1. Rammer for planen

En kulturminneplan er en temaplan med oversikt over de viktigste kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen, med forslag til forvaltning og skjøtsel, og en handlingsdel. Planen vil være et verdifullt kunnskapsgrunnlag for videre planarbeid.

Dette er den første kulturminneplanen for nye Kristiansand kommune. Den er basert på eksisterende kartlegginger og temaplaner i de tidligere kommunene og på nasjonale og lokale føringer og strategier. Kommunen har satt seg som mål å redusere klimagassutslipp med 80% innen 2030, og regjeringens nye motto for kulturmiljøpolitikken er engasjement, bærekraft og mangfold. Disse begrepene har vært sentrale i arbeidet med planen.

Engasjement for kulturvern har en lang tradisjon i byen, langs kysten og i innlandet. De frivillige lagene har mange og aktive medlemmer og de utretter mye. Frivillige lag og foreninger har fått stor plass i denne planen, og mange av tiltakene i handlingsplanen er basert på samarbeid med frivillige. Kulturmiljøvern kan bidra til sosial bærekraft ved å styrke særpreg og samhold, økonomisk bærekraft gjennom turisme og eiendomsverdier, og miljømessig bærekraft fordi bevaring ofte gir mindre klimagassutslipp enn riving og nybygg.

Mangfold i kulturminnevern betyr at vi må ta vare på og formidle kulturminner som gir et helhetlig bilde av eldre og nyere historie.

Det er viktig å understreke at dersom noen temaer får større plass i denne planen enn andre, er det ikke uttrykk for noen underprioritering av andre. Mange av de prioriterte kulturmiljøene i eldre planer er nå regulert til bevaring, og mange av kulturminnene som ble vektlagt i disse planene er i god stand. Der dette ikke er tilfelle, er miljøene og minnene det gjelder prioritert i denne kulturminneplanen. At nye temaer er introdusert skyldes at vår forståelse for kulturhistoriske verdier har endret seg. Samfunnsutvikling, avstand i tid og kulturelle endringer har gjort at vi ser på mange historier og minner med nye øyne.

Kulturminneplanen er en temaplan. Registreringer utført i eller i henhold til denne planen vil ikke være juridisk bindende før de eventuelt sikres gjennom politisk vedtatte planer og dertil tilhørende bestemmelser.

Okseøy fyr er et viktig kulturminne, og er fredet. Bildet er fra tidlig 1900-tall. På det tidspunktet sto det to fyrtårn på Okseøy. Det hvite på fotografiet, som nå er revet, ble bygget i 1835, det andre som fortsatt står den dag i dag sto ferdig i 1900.

1.1 Kulturminnevern og bærekraft

Kristiansand kommune prioriterer bærekraft og har satt seg som mål å redusere klimagassutslipp med 80% innen 2030. Bærekraftig utvikling skal sikre behovene til dagens generasjon uten å sette fremtidige generasjoners behov i fare. En kan noen ganger få inntrykk av at kulturminnevern vanskeliggjør for eksempel bærekraftig fortetting, og eldre bygninger er ikke alltid like godt isolert som nye. Men veier en fordeler mot ulemper vil det ofte vise seg at bevaring er den beste løsningen både når vi ser på konsekvenser for bærekraft, og mer spesifikt på klimagassutslippene. Dette blir åpenbart når vi ser på alle tre pilarer som bærekraft er basert på, den miljømessige, den økonomiske og den sosiale.

1.1.1 Miljømessig bærekraft

De mest bærekraftige bygningene finnes allerede, og det gjelder uansett om bygninger er verneverdige eller ikke. Det er energikrevende å bygge et hus: Tegl, betong og stål krever høye temperaturer, og både materialer og ferdige bygnings-

delar må produseres, fraktes og lagres. Derfor kan det ta opptil 60 år før energibesparelsen oppnådd med et passivhus kompenserer for energien som har gått med til å bygge det. Selv om et rehabilitert hus ikke er like energieffektivt som et helt nytt hus, vil det derfor ofte være mer bærekraftig. Eldre bygninger er som regel bygget av materialer av høy kvalitet, og selv bygninger uten åpenbare kulturelle eller historiske verdier kan være viktige som del av et kulturmiljø. Riving bør derfor unngås såfremt det er mulig.

Istandsetting og oppgradering av eldre bygninger krever kompetanse og dyktige håndverkere, mens vedlikehold ofte kan besørges av huseiere med litt opplæring.

Det er viktig å gjøre kunnskap om hvilke produkter og metoder som er best egnet til eldre bygninger tilgjengelig for huseiere, arkitekter og entreprenører. Det finnes flere rådgivnings-tjenester både lokalt og nasjonalt, men disse tjenestene bør gjøres bedre kjent.

Mennesker trives både i naturen og i gode menneskeskapte omgivelser, som her ved Mølledamsveien på Grim i 1920.

Dette drøftes nærmere i kapittel 4.5 om sirkulærøkonomi. Miljø betyr ytre omgivelser eller ytre livsvilkår. Reduksjon av klimagassutslipp er nødvendig for å bremse global oppvarming, og er en viktig del av miljøvern. Men miljø betyr både naturlige og menneskeskapte omgivelser, og mennesker trives både i naturen og i gode bygde eller urbane omgivelser. Kulturmiljøer viser seg ofte å være spesielt trivelige. Både bevaring og videreføring av kvalitetene i slike miljøer er derfor viktig for miljømessig bærekraft.

1.1.2 Sosial bærekraft

Sosial bærekraft handler om menneskene og samfunnet de danner, aktiv deltakelse, inkludering og samarbeid. Møteplasser, frivillighet, aktiviteter som samler innbyggere på et sted er noen nøkkelford. Steder med en tydelig identitet, som er gjenkjennelige og som har særpreg, kan bidra til tilhørighet. Sammenhengen mellom stedsfølelse og sosial bærekraft blir tydeligst når slik identitet mangler som for eksempel i enkelte nye bydeler og boligfelt, eller når innbyggere samles i protest over planer om å rive gamle nabolag.

Dragestil og nasjonalromantikk ble bevisst tatt i bruk for å skape nasjonsfølelse på 1800-tallet. Fra et bærekraftsynspunkt blir den lokale identiteten vel så viktig. Byggeskikk og bosetningsmønstre kan spores tilbake til lokale ressurser og naturforhold, samt til historiske hendelser og menneskeskapte forhold. Noen av de naturgitte og menneskeskapte forholdene som har bidratt til å gi kommunen særpreg, samt et utvalg av minner og miljøer som vitner om dem, beskrives i kapittel 3.

Kommunens innbyggere deltar aktivt i kulturminnevern. Frivillige organisasjoner driver museer og bygdetun, tar vare på bygninger og kartlegger kulturminner. De gjør en uvurderlig innsats. Dette engasjementet er viktig både fordi det vitner om høy sosial bærekraft og fordi det viser at kommunens innbyggere verdsetter kulturminner. Et av formålene med denne planen er å støtte de frivilliges aktiviteter gjennom rådgiving, hjelp med søknadsskriving, fagdager og samarbeid i konkrete prosjekter. Dette omtales nærmere i kapittel 2.4.

1.1.3 Økonomisk bærekraft: Kulturturisme og næring

Steder med godt bevarte kulturmiljøer verdsettes av både fastboende og turister. Når en verneverdig bygning settes i stand vil det gi en gevinst ikke bare for huseieren, men også for de som bor i nærområdet og for samfunnet mer generelt

Knarestad bygdetun drives av Tveit historielag og er en populær møteplass for frivillige. Foto fra 2019.

At verdiskaping basert på kulturarv kan bidra til steds- og næringsutvikling er dokumentert av en studie utført på vegne av Riksantikvaren, som har vist at kulturmiljøene på for eksempel Røros bidrar til både turisme og til markedsføring¹. Studien har også vist at eiendomsverdier i strøk med et høyt antall verneverdige bygninger er høyere enn verdiene i områder uten slike bygninger. Verneverdige bygninger er ofte vakre, og helhetlige kulturmiljøer gir gode opplevelser, og studien har vist at mange er villige til å betale mer for å bo i slike områder.

Det er viktig at kulturmiljøer som Ny-Hellesund, Kvadraturen og andre verdifulle områder som for eksempel Skippergata og deler av Borøya bevares både gjennom vern av eksisterende bebyggelse og gjennom god tilpasning av nye tiltak i tråd med Riksantikvarens anbefalinger. Dersom historiske ferdselsruter som de gamle postveiene og andre kulturmiljøer i daler og på heier tilgjengeliggjøres og formidles kan det bidra til å skape turistattraksjoner og rekreasjonsområder.

Kulturminnevern kan bidra til å forhindre at viktige attraksjoner går tapt, og til å skape nye. Flere av tiltakene som foreslås i kapittel 3, 4 og 5 har dette som formål.

1. Rapport utført på vegne av Riksantikvaren av Menon Economics: Verdien av kulturarv, Menon-publikasjon nr. 71/2017

Mange besøker Skippergata i Randesund for å se det flotte kulturmiljøet med gamle midtgangshus, sjekter og sjøboder. Foto tatt i 2021.

Til høyre: Et av de flotteste kulturmiljøene i kommunen er Søgne gamle kirke og den flotte prestegården som er et aktivt kultursenter med permanente og skiftende utstillinger. Kirken er fredet. Foto tatt i 2023.

1.1.4 Bærekraft og ny kulturmiljøpolitikk sett i et historisk perspektiv

Kulturminnevernet har endret seg mye i senere år. Som følge av den nye kulturmiljøpolitikken skal vi se på kulturminners betydning for bærekraft, og betydningen av helhetlige bygningsmiljøer og sammenheng mellom natur og kultur er blitt viktigere.

Men tar vi et tilbakeblikk på kulturminnevernet i Norge siden de første stavkirkene ble vernet på 1800-tallet ser vi at det på ingen måte er første gang verdikriterier og prioriteringer har endret seg.

Da mange stavkirker ble revet på 1800-tallet var det private individer og ikke forvaltningen som tok initiativet til å redde noen av dem. Noen år senere grunnla disse frivillige Fortidsminneforeningen. Ikke lenge etter begynte Christianssands Byselskap å arbeide for byens forskjønnelse.

I 1905 kom det offentlige på banen med de første arkeologiske museene og lov om bevaring av fortidslevninger, og i 1912 ble Riksantikvaren opprettet. De første tiårene ble arbeidet preget av den tids syn på hva som var verneverdig, og fredningslisten ble dominert av middelalderruiner, stavkirker, storgårder, handelssteder og liknende.

På 1960-tallet ble fylkeskonservatorembetet opprettet, og på midten av 60-årene fikk norske kommuner ansvaret for lokale kulturminner som følge av den ny plan- og bygningsloven.

På 1970-tallet ble det planlagt riving av flere gamle bydeler. Blant annet skulle bygårdene på Grünerløkka i Oslo og Bakklandet i Trondheim erstattes med motorveier og moderne boligblokker. Protester fra innbyggere og frivillige bidro til å redde disse bydelene. Nok en gang var det engasjerte individer, og ikke det offentlige, som tok initiativ til å redde viktige kulturminner. Offentlig sektor fulgte opp med kulturminnelov, registrering av eldre bygninger, og fokus på bevaring av kulturminner fra alle samfunnsklasser.

I senere år har forvaltningen inkludert nye kategorier av kulturminner som viser et mangfoldig bilde av landets historie, med fiskebøndernes gårder, industribygninger og arbeiderboliger, fartøy og minner etter nasjonale minoriteter. Det er ikke unaturlig å spørre om nye prioriteringer og temaer som bærekraft vil medføre en nedprioritering av kulturminnene som ble vernet for snart 180 år siden. Men historien viser at selv om forvaltningen har åpnet øynene for nye kategorier og temaer, så har dette aldri ført til noen nedprioritering av allerede fredete eller verneverdige kulturminner.

Kulturminneplanen er basert på planer og registreringer utført i de tre tidligere kommunene. Mange av tiltakene som ble prioritert i eldre planer er nå gjennomført, men hvis dette ikke er tilfelle er de inkludert i handlingsdelen. Noen nye temaer er tilføyd. Hvis noen viktige temaer får mindre plass enn andre i planen, skyldes det at de er godt tatt vare på, nettopp fordi de er, og fortsetter å være, prioriterte kulturminner. Vi kan for eksempel nevne Posebyen og Høllegata.

1.2 Føringer og strategier

Riksantikvaren har utgitt flere veiledere og maler for kommunale kulturminneplaner. Planen er basert på dette materialet, samt følgende nasjonale, regionale og lokale føringer for kulturmiljøer, kulturminner og landskap:

Norges 24 klima- og miljømål fastsettes av Miljødirektoratet. Målene for kulturminner og kulturmiljø legges til grunn for planarbeidet: Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø, kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging, og et mangfold av kulturmiljø skal tas var på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

Stortingsmelding 16 Nye mål i kulturmiljøpolitikken ble vedtatt 17.4.2020. Fokus i den nye kulturmiljøpolitikken er medvirkning, bærekraft og bevaring av kulturmiljø som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. FNs miljømål, det grønne skiftet og kulturmiljø som felles gode og felles ansvar. Kulturmiljøbegrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, samtidig som tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken blir mer tydelig.

Riksantikvarens bystrategi 2017–2020 gir viktige føringer for ivaretagelse av byenes historiske egenart og verdi.

Agder Fylkeskommune har flere strategidokumenter: *Strategi for de historiske sørlandsbyene i Vest Agder* (vedtatt av Vest-Agder fylkesting i 2015), *Kulturarv 2020 – strategi for kulturminnefeltet* (vedtatt av Vest-Agder fylkesting i 2014) og ikke minst det pågående arbeidet med Agders uthavner i verdensklasse. *Regionplan Agder 2030* vektlegger lokal identitet, sirkulærøkonomi og kulturhistoriske verdier.

Kommuneplanens samfunnsdel 2020–2030 gir viktige føringer for bevaring av kulturlandskap og gode byrom. Et av hovedmålene i planen er å sikre naturmangfold og kulturlandskap, og å sikre og utvikle kulturlandskap og kulturminneverdier. God byutvikling skal sikres blant annet ved å utvikle sentre og nærmiljø med vekt på kulturell identitet og kulturarv.

I nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2023–2027 legges det vekt på betydningen av kulturmiljø som kilde til kunnskap, men også på at fortsatt bruk, gjenbruk og transformasjon av historiske bygninger og bygningsmiljøer kan bidra til trivsel og attraktivitet på små og store steder.

I Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse på Agder utgitt av Riksantikvaren i 2021 er innseilingen til Kristiansand utpekt, først og fremst fordi det er snakk om et kystlandskap som dekker både kommunikasjon og forsvar, og som viser kystkulturhistorie gjennom 500 år.

Romantikken er en periode på 1800-tallet da man ønsket seg tilbake til naturen. Parker skulle se ut som de var naturskapte, selv om de var nøye planlagt. I Ravnedalen kom Oscar Wergeland til dekket bord: Fjellveggene og naturen er som skapt for dramatikk, og ser ut til å gjøre inntrykk på de fire ungdommene på bildet fra 1902.

1.3 Lovverk og forvaltning

Mange av kulturminnene som nevnes i denne planen har allerede en form for vern. Noen er fredet, andre er regulert til bevaring (reguleringsplaner), andre igjen er inkludert i hensynssoner kulturmiljø i kommuneplanens arealdel.

Kulturminneplanen er en temaplan som vil tjene som kunnskapsgrunnlag for kommunens videre arbeid med planer og byggesaker. Registreringer utført i eller i henhold med denne planen vil ikke være juridisk bindende før de eventuelt gis vern gjennom politisk vedtatte planer og dertil tilhørende bestemmelser.

Som del av forarbeidet til kommuneplanens arealdel for Kristiansand kommune 2023-2034 har byantikvaren utført en kartlegging av kulturmiljøer som er relevante for en overordnet plan. På grunnlag av Miljødirektoratets veileder for konsekvensutredning av kulturmiljøer er områdene verdsatt til svært høy, høy og middels høy verdi. Det er utarbeidet et fagnotat med beskrivelse av disse områdene, som er del av kunnskapsgrunnlaget for kommuneplanens arealdel. Dette fagnotatet er et eget dokument og er ikke del av denne kulturminneplanen, som er en temaplan med handlingsdel.

1.4 Organisering og medvirkning

Byantikvaren gir faglige råd og innspill i plan- og byggesaker og samarbeider med blant annet kulturavdelingen og parkvesenet i saker der kulturmiljøer er involvert. Arbeidet med kulturminneplanen har vært organisert i en styringsgruppe (ledergruppen i by- og stedsutvikling) og i en arbeidsgruppe med medlemmer fra disse avdelingene.

Vi har hatt møter med og mottatt innspill fra en mangfoldig innspill fra en mangfoldig ressursgruppe bestående av offentlige institusjoner som museer, utdanningsinstitusjoner og offentlig forvaltning samt de mange frivillige organisasjonene i kommunen som arbeider med lokale kulturminner.

Et av målene med den nasjonale kulturmiljøpolitikken er å styrke samarbeidet med frivillige organisasjoner og å anerkjenne dem som likeverdige partnere. I forbindelse med arbeidet med planen har vi holdt møter med medlemmer av mange lag og organisasjoner og holdt foredrag på mange medlemsmøter, for å fortelle mer om kulturmiljøpolitikken og om hvordan kommunen og de frivillige kan samarbeide. Kommunen har mottatt mange gode innspill, og flere tiltak som involverer frivillige er prioritert i handlingsdelen.

1.5 Verdivurdering og registrering

Ifølge nasjonalt mål 3 for kulturmiljø skal et mangfold av kulturmiljø tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

Hvilke kunnskaper kan kulturmiljøet gi oss? Dette vil naturligvis avhenge av hvilke forkunnskaper vi har. Selv om en bare har overfladisk kjennskap til historie, vil en få større forståelse for hvordan folk levde for et par hundre år siden når en går igjennom en gate med gamle hus. Når bygninger og andre kulturminner blir tatt godt vare på, og historien de forteller formidles gjennom publikasjoner, skilt og andre media, vil dette gi en større forståelse for fortiden, og kan bidra til at mange fatter interesse for historien, og for kultur mer generelt. Kulturminner er kilde til opplysninger om mange forhold det finnes få eller ingen skriftlige kilder om. For fagpersoner kan de derfor utdype og konkretisere eksisterende kunnskap om mange forhold som naturressurser, næringshistorie, bosettingshistorie, sosialhistorie og bygningshistorie.

Opplevelsesverdier avhenger i stor grad av sammenhenger og miljøer. Sammenhenger mellom kulturminner og landskap har stor betydning for å forstå og oppleve kulturmiljø. Opplevelsesverdier er særlig knyttet til estetikk, kunstnerisk nivå, arkitektonisk verdi, alderspatina, refleksjon og nysgjerrighet, symbol- og identitetsverdi.

Bruksverdier kan handle om noe så enkelt som at en bygning kan brukes, eventuelt etter ombygging dersom nye behov gjør den opprinnelige bruken vanskelig. Låver er for eksempel ikke alltid egnet til moderne landbruk, men er viktige elementer i et kulturmiljø. På et mer overordnet nivå har sammenhengende kulturmiljø bruksverdi for næringslivet fordi de blir attraktive destinasjoner både for ferierende og andre.

Alder er ikke et selvstendig kriterium for bevaringsverdi, men inngår som en del av vurderingen innenfor de andre kriteriene. Med alderen øker gjerne andre verdier som kilde til kunnskap og opplevelse.

Gate i Kristiansand i 1900 ca. Selv om ikke tiden har stått stille, er det fortsatt mange som sykler i byen, og mange av bygningene står fremdeles.

1.5.1 Verdivurdering av kulturmiljøer

Med den nye kulturmiljøpolitikken innførte regjeringen kulturmiljø som en samlebetegnelse som dekker begrepene kulturminne, kulturmiljø og landskap. Ifølge kulturminneloven er kulturmiljøer områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng.

Miljødirektoratets veileder for verdivurdering av kulturmiljøer gir en rekke kriterier for verdivurdering. Kulturmiljøer som er helhetlige og vel bevart, med en klar, intern kulturhistorisk sammenheng som er lesbar og godt bevart, og/eller viser i svært stor grad en klar sammenheng mellom natur og kultur, er ifølge veilederen spesielt verdifulle.

Kartlegging av kulturmiljøer og kulturlandskaper er utført på grunnlag av disse kriteriene.

Åsane gård ved Tronstadvannet er utvilsomt et viktig kulturmiljø etter kriteriene i dette kapittelet: autentisitet, lokal byggeskikk og sammenheng med kultur og natur. Tunet er også kilde til kunnskap, opplevelse og bruk. Foto tatt i 2021.

1.5.2 Verdivurdering av bygninger

Helhetlige kulturmiljøer består av enkeltminner, og enkeltstående bygninger kan ha høy verdi også når de ikke er del av en større sammenheng. Mange bygninger er både verdifulle og verneverdige uavhengig av formell status. Ved vurdering av om bygninger som ikke er regulert til bevaring eller som ligger innenfor hensynssoner er bevaringsverdige, legges vekt på følgende aspekter²:

Representativitet: om bygningen er et godt eksempel på en kategori, som for eksempel midtgangshus eller funksjonalisme.

Autentisitet: En bygning der opprinnelige detaljer som vinduer og dører, takmaterialer og andre elementer er bevart. Ut- og påbygging over tid kan også ha verdi, så her må en bruke skjønn.

Arkitektoniske verdi: Dette kan være arkitektonisk utforming av høy kvalitet, men også lokal byggeskikk eller detaljer med høy kunstnerisk verdi som utsmykninger.

Identitetsverdi: At bygningen bidrar til stedsidentiteten: elementer folk forbinder med et sted, landemerker, monumenter og bygninger forbundet med historiske begivenheter. Alt det en forbinder med et sted, og som gjør at en kjenner seg igjen.

Sammenheng med kultur- eller naturmiljø: Bygninger kan være viktige som del av et kulturmiljø også når de ikke har høy verdi som enkeltobjekter. Terskelen for å anse en bygning for bevaringsverdig blir derfor noe høyere for bygninger som ikke er del av et miljø.

Kriteriene for verdivurdering kan også tolkes som retningslinjer for hvordan nye tiltak kan utformes slik at de bidrar til et helhetlig kulturmiljø, og dermed styrker lokalt særpreg.

Over: Fra Gumpedalen i 1919. Legg merke til hesjen i forgrunnen.

2. Byggesaksforskriftens § 19-3

1.5.3 Verdivurdering av andre kulturminner enn bygninger

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø. Der det har bodd mennesker lenge som i havner, byer og tettsteder vil eldre spor i terrenget ofte være visket ut av bygninger og jordbruk. Men dersom vi vet hva vi skal se etter kan vi ofte finne svært gamle spor etter jakt, husdyrhold og jordbruk i inn- og utmark. Siden det meste av dyrket jord i Agder ble ryddet for minst 1500 år siden kan mange slike spor være automatisk fredet.

Hva slags spor kan det være snakk om? Kulturminnelovens § 4 gir en oversikt. Vi kan nevne hustufter, steinbrudd, spor etter åkerbruk som rydningsrøyser, innhegninger (steingarder) veifar, vadesteder, forsvarsverk som bygdeborger, varder, veter, bautasteiner og gravhauger.

Det er mulig å datere tømmerstokker og organisk materiale. Stein er mer utfordrende, så det er ikke alltid enkelt å fastslå om en steingard er fra før 1537 eller ikke. Men selv en steingard fra 1800-tallet vitner om oppdeling av gårder og bruk som følge av befolkningsøkning og/eller jordskifte. Uansett hvor gamle slike spor i landskapet er, forteller de en viktig historie. Bygninger, spor etter dyrking og husdyrhold, eiendomsgrenser, buveier og tufter etter utløer og andre mindre bygninger i naturen er viktige brikker i helhetlige kulturmiljøer.

1.5.4 Registrering i kart og databaser

De fleste registreringer av eldre bygninger inngår i SEFRAK-registeret (Sekretariatet for Registrering av Faste Kulturminner utført i årene fra 1975 til 1995). Ca. 515 000 bygninger ble registrert. Dette er fortsatt den mest omfattende registrering av kulturminner som er utført i Norge. I Kristiansand kommune ble dessuten ca 1000 bygninger vurdert som spesielt verdifulle kartlagt i forbindelse med kulturminnvernplanen av 1990.

Alder og annen informasjon i registreringsdokumentene må anses som indikativ, og bygninger i SEFRAK-registeret er ikke tillagt spesielle restriksjoner, men fungerer som en varsel om at kommunen bør ta en vurdering av verneverdi før det gis tillatelse til tiltak som berører bygningen eller kulturmiljøet. Gul SEFRAK-trekant betyr at huset er fra før 1900, rød at det er fra før 1850 og at fylkeskommunen skal kunne uttale seg før tiltak iverksettes (kulturminneloven, § 25). Ansvaret for registrering av kulturminner av lokal verdi hviler i dag på kommunen, mens fylkeskommunen registrerer kulturminner av regional verdi. Før kulturminner eventuelt reguleres

Det som kan se ut som en alminnelig steinrøs kan være resultatet av at mennesker har møysomt ryddet et jorde eller en beitemark for over tusen år siden. I så fall er en slik rydningsrøys automatisk fredet etter kulturminneloven. Foto tatt i 2021.

til bevaring kan det være nyttig å registrere de viktigste inn i kart slik at de kan vurderes når områder reguleres, og dermed få formelt vern. Kommuner kan opprette egne kulturminnekart eller lister i kulturminneplaner. Det er også mulig å registrere inn bygninger og andre kulturminner som kommunalt listeførte i nasjonale kartbaser, noe som for eksempel gjøres i Bergen. At et kulturminne listeføres kan sammenlignes med SEFRAK-registrering i den forstand at slik registrering ikke vil medføre noen restriksjoner, men vil tjene som kunnskapsgrunnlag. Det er to fordeler med denne løsningen: Registreringene blir tilgjengelige for flere både i offentlig og privat sektor, og det vil være mulig å publisere fotografier og annen informasjon om kulturminnene, også i ettertid og av frivillige (i en separat, åpen kartløsning, mens bare forvaltningen har tilgang til hovedkartbasen).

Registreringer utført i forbindelse med denne planen vil ikke føres i nasjonale kartbaser før kulturminneplanen er vedtatt. Det er bare kommunalt ansatte fagpersoner som kan registrere kulturminner i den nasjonale kartbasen, men når dette er gjort kan frivillige laste opp foto og opplysninger i en tilknyttet, åpen kartdatabase (kulturminnesok.no)

2. Aktører og ansvar

2.1 Kommunen i forhold til andre kulturvernmyndigheter

Mens fylkeskommunen eller Riksantikvaren er kulturvernmyndighet med ansvar for automatisk fredete og vedtaksfredete kulturmiljøer, er det kommunen som er vedtaksmyndighet etter plan- og bygningsloven og som forvalter verneverdige eller listeførte kulturminner. Kommunen har som planmyndighet ansvar for at det ved planlegging og utbygging blir tatt hensyn til kulturlandskapet og at viktige verdier ikke går tapt.

Kulturminner kan ha nasjonal, regional eller lokal verdi. De aller fleste kulturminner som vurderes til å være av nasjonal verdi er enten vedtaksfredet, automatisk fredet eller underlagt vern. Kulturminneloven kommer til anvendelse for fredete kulturminner, og det er fylkeskommunen og Riksantikvaren som er forvaltningsmyndighet. Kommunen er bygningsmyndighet også for fredete bygninger, mens Fylkeskommunen eller Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet. Dersom et kulturminne eller kulturmiljø ikke er fredet er det plan- og bygningsloven som kommer til anvendelse. Fylkeskommunen skal motta søknader om tiltak som berører kulturminner som vurderes til å ha regional verdi samt bygninger fra før 1850 til uttalelse, mens kommunen er bygningsmyndighet for disse kulturminnene. Når det gjelder kulturminner av lokal verdi samt bygninger fra etter 1850 er kommunen både kulturminnefaglig myndighet og bygningsmyndighet. Et av formålene med denne planen er å gi et kunnskapsgrunnlag for planleggere, beslutningstakere og ikke minst kommunens innbyggere.

2.2 Fredete kulturminner – et felles ansvar

Ifølge kulturminneloven er kulturminner fra før 1537 og stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649 automatisk fredete. Det er fylkeskommunen og Riksantikvaren som er kulturminnemyndighet for fredete kulturminner, men alle har et ansvar for å bevare automatisk fredete kulturminner uansett om de er registrert eller ikke.

Vi kjenner bare til en brøkdel av de automatisk fredede kulturminnene som finnes i Norge, og fornminner kan dukke opp og bli funnet under gravearbeid eller pløying og av turgåere. De kan være å finne i bakken (som pilspisser), over bakken (for eksempel fangstinnretninger) eller under vann. Det er viktig at alle kan kjenne igjen slike funn og vet hvem de kan kontakte når de har mistanke om at de har funnet noe som kan være automatisk fredet.

Vi har store mengder konstruksjoner i stein som røyser, steingarder, steinbrudd og veifar (for å nevne noen). Det kan være vanskelig å datere slike kulturminner, og ikke alle er hverken registrerte eller regulert til bevaring. Uansett om de er fra før 1537 eller ikke er de en viktig og verneverdig del av kulturlandskapet.

2.3 Offentlige institusjoner

Museer og offentlige institusjoner som eier kulturminner (som Forsvaret og statseide sykehus) eller har prosjekter som berører kulturhistoriske verdier (som veiutbygging) har egne fagmiljøer som utvikler ny kunnskap om kulturminner gjennom forskning, utredninger og konsekvensanalyser. Mye av kunnskapsgrunnlaget for en kulturminneplan er å finne i bøker, rapporter og andre dokumenter utarbeidet av disse institusjonene.

2.4 De frivillige

Frivillige engasjement har en lang og rik historie i Kristiansand. Mange sykehus, fattighus og skoler ble opprettet av private individer, spesielt på 1800-tallet. Da ble også Christiansand Byselskab stiftet (1831).

Kommunens mange historielag rydder stier, redder hus, kartlegger kulturminner, skriver lokalhistorie, samler gjenstander og holder bygdetun åpne for publikum.

Dersom vi også regner med kystlagene, venneforeningene og stiftelsene som arbeider med vern av kulturminner i større eller mindre områder i kommunen blir resultatet mer enn 4000 medlemmer.

Engasjement er et av hovedtemaene i den nye kulturmiljøpolitikken, og denne planen er i stor grad basert på bidrag og innspill fra frivillige lag og organisasjoner. Mange av tiltakene i handlingsplanen vil gjennomføres i samarbeid med frivillige.

Kristiansand kommune er helt avhengig av de frivilliges innsats, og som del av planen og dens handlingsdel vil vi arbeide for å fremme frivillig engasjement gjennom synliggjøring av bidraget, anerkjennelse av kvaliteten på arbeidet, og ikke minst forslag om nye tilskuddsordninger. Dette omtales nærmere i kapittel 4.6.

Christianssands Byselskab er kanskje landets eldste frivillige organisasjon innen kulturminnevern. Formålet var opprinnelig å ta seg av forsømte barn, men allerede på 1840-tallet begynte man å fokusere på byens forskjønnelse. Det var som leder av Byselskapet at Oscar Wergeland skapte Ravnedalen, og selskapet er fortsatt spesielt interessert i parker, alleer og grøntstruktur. Byselskapet har ca. 400 medlemmer og holder til i Bentsens hus (som er kommunal eiendom og som de deler med andre organisasjoner). Selskapet holder arrangementer, publiserer en årbok samt bøker, bidrar aktivt til bevaring og gir uttalelser i plan- og byggesaker. Byselskapets formål er i dag å virke for kulturhistoriske og verneverdige verdier, herunder bevaring av fysisk miljø, bygninger, estetikk, viktige grøntområder og vegetasjon, og skape forståelse for byens historiske egenart og identitet.

Fortidsminneforeningen ble stiftet i 1844 av norske kunstnere, opprinnelig for å redde stavkirker som på den tiden ble revet og erstattet med større kirker. Frem til Riksantikvaren ble opprettet i 1912 hadde Fortidsminneforeningen formelt ansvar for samtidens kulturminnevern. I dag har foreningen lokallag i hele landet. Foreningen har som formål å arbeide for bevaring av vårt lands verneverdige kulturminner, samt skape almen forståelse for verdien av disse. Lokallaget for Kristiansand og omegn holder til i Bentsens hus. Foreningen holder arrangementer, gir uttalelser i plan- og byggesaker og er engasjert i bevaring av bygninger. Ca. 100 medlemmer.

Bragdøya kystlag er Norges største kystlag. Kystlaget drifter flere bygninger på Bragdøya og eier, bygger og reparerer et stort antall trebåter. Anlegget på Bragdøya er åpent for publikum, som kan låne båter og delta i aktiviteter. Ca. 750 medlemmer.

Finsland historielag arbeider med kartlegging av lokale kulturminner og publiserer en årbok. I senere år har medlemmene kartlagt og tilrettelagt Nordmannsvegen. Medlemmer av historielaget har bidratt til kartlegging av kulturmiljøer i Finsland. Ca. 70 medlemmer.

Flekkerøy historielag arbeider med historie og kulturminner på Flekkerøya, og har bygget et eget bygdemuseum med en utstillingsdel og møtelokaler. Historielaget kartlegger kulturminner og publiserer artikler. Ca. 270 medlemmer.

Kristiansand minibyggere holder til i en nyere kommunal bygning på Odderøya der de bygger modeller i skala 1/10 av historiske bygninger. Modeller fra Kvadraturen er utstilt på Kristiansand museum på Kongsgård. Minibyggerne bidrar til å bevare mye kunnskap om fysiske kulturminner og er unike i nasjonal sammenheng.

Kulturgruppen Thaulows hus har ansvar for et våningshus på Bragdøya og arbeider med historien om familien Thaulow og familien Wergeland. Kristiansand var tidlig en levende kulturby med mange av de ledende dikterne og forfatterne under nasjonalromantikken, og mange steder i kommunen bærer vitne om denne historien.

Over: Frivillige fra Bragdøya kystlag legger losskøyta Dagmar til ved siden av Gamle Oksøy på Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernsenter. Bragdøya kystlag er landets største, og tar vare på et stort antall eldre trebåter. Foto fra 2021.

Odderøyas venner tar vare på forsvarsminner fra 400 år tilbake og er en aktiv forening som ivaretar mange viktige kulturminner. Foreningen drifter en liten kafe på dugnad i en kommunalt eid verneverdig bygning på Odderøya og er involvert i bevaring av flere kulturminner på øya, ikke minst Haubitsanlegget. Ca. 900 medlemmer.

Randesund historielag har møter i Frikstad gamle rådhus, og holder også arrangementer i Sodefjed gamle skole. Historielaget har registrert mange lokale kulturminner og arbeider med lokalhistorie. Ca. 280 medlemmer.

Stiftelsen Porsmyr tar vare på Porsmyr bygdetun og har en aktiv gruppe frivillige. Porsmyr bygdetun består av flere eldre bygninger og et bygdemuseum med gamle gårdsredskaper verktøy, antikviteter og flere veteranbiler. Stiftelsen er ved å flytte en gammel skole til tunet i 2022. Stiftelsen holder møter med dugnad på tirsdager. Ca. 150 medlemmer.

Greipstad historielag arbeider med historie i Greipstad og samarbeider tett med Porsmyr bygdetun. Laget har 75 medlemmer. Historielaget publiserer en årbok.

Søgne historielag holder til i Søgne bygdemuseum på Søgne gamle prestegård. Søgne gamle prestegård driftes av kommunen som museum og til kulturaktiviteter. Bygdemuseet brukes som museum og til møter. Historielaget har deltatt aktivt i arbeidet med kulturminneplanen for Søgne (1990). Ca. 270 medlemmer.

Søgne kystlag holder til i Lastad gamle skole. Har blant annet installert den gamle motoren til Lofoten (vernet hurtigruteskip) i eget hus ved den gamle skolen. Ca. 60 medlemmer.

Torridal historielag holder til i Torridalstova (kommunalt eid), som inneholder møtelokaler og utstillinger, blant annet av gjenstander fra Høie fabrikker. Historielaget arbeider med formidling og registrering, og har kartlagt mange lokale kulturminner. Historielaget arbeider også aktivt med bevaring, blant annet av bygninger og anlegg forbundet med tømmerfløting (Strai bom og linehus). Ca. 150 medlemmer.

Tveit historielag drifter Knarestad bygdemuseum (kommunalt eid). Aktivt historielag som har gjennomført mange tiltak på dugnad. Blant annet har de bygget brygge og laget tursti langs elven. De publiserer årbok og andre bøker, holder arrangementer på Knarestad og holder bygningene ved like. Ca. 200 medlemmer.

Landsorganisasjonen for Romanifolket er en landsomfattende organisasjoner for romanifolket/tatere. Representanter for LOR har blant annet vært i dialog med Songdalen kommune i forbindelse med overtakelsen av Birkelid, barnehjem for reisende som ble kjøpt av kommunen i 2001. LOR har nylig anskaffet en båt, for å holde båtreisertradisjonene levende.

Taternes landsforening er en landsomfattende organisasjon for tatere. Tatere/romani er et viktig fokusområde for kulturminneplanen fordi det historisk har vært relativt mange tatere i Kristiansand.

Museumsutvalget ved Sørlandet sykehus er en gruppe frivillige på ca. 15 personer som forvalter sykehusets museum, med en samling instrumenter, uniformer og annet utstyr. De holder omvisninger og har skrevet mye om sykehus og pleie i byen igjennom århundrene.

2.5 Eiers ansvar og rolle

Huseiere og grunneiere har ansvar for å ta vare på verneverdige og fredete bygninger og andre kulturminner, og for å informere seg om og respektere eventuelle vernebestemmelser eller fredningsvedtak. Grunneiere som oppdager kulturminner eller har grunn til å tro at en bygning eller et kulturminne er automatisk fredet, må informere vernemyndighet og avstå fra å skade kulturminnet.

Kommunen kan hjelpe hus- og grunneiere med gode råd, hjelp til søknadsskriving og faglige uttalelser, og bør gjøre sitt beste for å nå frem til de som trenger hjelp med kulturminnevern.

2.6 Kommunen som eier

Kommunen eier ca. 180 bygninger som vurderes som verneverdige på grunn av alder eller historisk verdi. Mange er viktige samlingsplasser og signalbygg. Det er viktig at kommunen fremstår som et godt eksempel ved å ta vare på egne bygninger av kulturhistorisk verdi. Se også kapittel 4.7.

Morten Krogstad, aktivt medlem i Fortidsminneforeningen, tok dette bildet av et gammelt trehus i Kristiansand i 1975. Bildet viser hvor viktige tilsynelatende ubetydelige detaljer som vinduer, dører og omramninger kan være.

3. Kunnskapsdel

3.1 Innledning

Et av formålene med planen er å gi en oversikt over de viktigste kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen, med forslag til forvaltning og skjøtsel. En slik oversikt medfører noen valg og prioriteringer, men det er ikke ensbetydende med at kulturminner som ikke er inkludert er nedprioritert.

Samtidig som at både nasjonale, regionale og lokale kulturminner er viktige for sosial bærekraft, er det spesielt de lokale kulturminnene som gir stedet egenart. Alt som gjør et sted eller en by gjenkjennelig bidrar til lokal identitet, det være seg spesielle landskapsformer, lokal byggeskikk, monumenter og bosetningsmønster. Lokal historie er viktig i seg selv, men kulturminner som har tilknytning til denne historien er spesielt verdifulle. Dollhuset er et godt eksempel. Bygningen er blant byens eldste, men det er dessuten her Herman Major, den norske sinnsykevesenets reformator, fikk innredet landets første humane sinnsykehospital (mer om dette på side 45).

Kunnskapsdelen inneholder en oversikt over eksisterende registreringer og planer, samt en beskrivelse av temaer og historier som er viktige og særegne for Kristiansand og kulturminner som bærer vitne om dem. Historien er organisert i en kortfattet tidslinje og en tematisk oversikt basert på eksisterende kunnskap. Noen nye temaer basert på den nye kulturmiljøpolitikken fokus på mangfold er også inkludert.

3.2 Kunnskapsdelens forhold til handlingsdelen

En kulturminneplan skal gi en oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer, og en plan for forvaltningen av dem.

Vi har valgt å organisere kunnskapsdelen i temakapitler med en beskrivelse av noen naturlige og menneskeskapte forhold eller hendelser som vi anser å være særegne for kommunen. Kapitlene inneholder også en kort oversikt over viktige kulturminner som vitner om disse forholdene eller hendelsene og forslag til relevante tiltak eller prosjekter. Disse tiltakene og prosjektene fremgår også av handlingsplanen i kapittel 5, som er en mer systematisk oversikt over tiltak, tidsramme, kostnader og mulig finansiering.

Tiltakene eller prosjektene som foreslås gjennomført vil som regel sortere under de tre kategoriene registrering, bevaring og formidling. Mange bevaringsprosjekter kan kombineres med formidling, for eksempel kan det holdes et kurs i forbindelse med en takreparasjon. Når et kulturminne er registrert i kartbaser kan foto og andre opplysninger formidles, for eksempel gjennom kulturminnesok.no, gjerne i samarbeid med frivillige.

Bygningsvern, kunnskap om tradisjonshåndverk og kulturminner, sirkulærøkonomi og gjenbruk, forvaltning av kommunale eiendommer og formidlingstiltak er overordnede temaer som ikke er tilknyttet i kapittel 4.

Registreringer oppdateres stadig, og i forbindelse med mer omfattende reguleringsplaner utarbeides det som regel konsekvensutredninger der også kulturminner er gjenstand for kartlegging. Oversikten i neste kapittel er derfor ikke uttømmende.

Høllen tidlig på 1931-tallet. Området er bygget ut i dag, men husene i Hølløgata står fortsatt. Deler av Høllen Skipsverft som ble etablert i 1890 er synlig øverst til høyre. Huset til høyre for masten er Magnus Ditlefsens landhandel.

3.3 Eksisterende registreringer – nasjonale og regionale

Registreringer av fredete kulturmiljøer, listeførte kirker og andre registreringer i Riksantikvarens kartdatabase (Askeladden). Kommunen har en viktig rolle i forbindelse med skjøtsel, vedlikehold og formidling (for eksempel skilting) av noen av disse kulturminnene.

SEFRAK eller Sekretariatet for Registrering av Faste Kulturminner i Norge er en kartlegging som ble gjennomført i årene 1975–95. Bygninger fra før 1900 ble kartlagt, fotografert og kartfestet. Ca. 500 000 objekter ble registrert i hele landet.

Kartlegging av uthavner gjennomført av Agder fylkeskommune: Mens Ny-Hellesund er fredet, er andre uthavner enten formelt vernet eller verneverdige og bør reguleres til hensynssoner.

Forsvarsverk kartlagt i Forsvarsbyggs utredninger, eksisterende registreringer av krigens kulturminner.

Over: Fra Songdalen. Både låven og våningshuset er SEFRAK-registrert. Foto fra 2021.

3.4 Eksisterende registreringer – kommunale

Det er lagt ned et grundig arbeid i eksisterende planer for de tre tidligere kommunene. Mye har skjedd siden planene ble vedtatt. Mange tiltak er gjennomført, og noen kulturminner er tapt enten helt eller delvis på grunn av riving, brann, ombygging eller vesentlige endringer i omgivelsene. Også kulturminnevernets fokus og vurderingsgrunnlag har endret seg på denne tiden, men dette medfører ingen endring av verdivurderingene i eksisterende planer.

Såfremt kulturminnene fortsatt eksisterer vil forslag om istandsetting, sikring av verneverdier gjennom plan eller andre tiltak som ikke er blitt gjennomført prioriteres i denne planen (større sammenhengende kulturmiljøer er allerede kartlagt som del av arbeidet med kommuneplanens arealdel og omtales derfor ikke i det følgende). Følgende er en kort oversikt over planene og noen viktige tiltak og tap av kulturminner:

Kulturminnevernplanen av 1990 – del 1:

Planen gir en oversikt over de forskjellige kategoriene av kulturminner i kommunen: Bygninger og fornminner, men også parker og alléer, tunformer og ikke minst et stort antall viktige kulturmiljøer. Den inneholder anbefalinger knyttet til kulturlandskapet og sammenhengende bygningsmiljøer. Mange av miljøene som omtales i planen er senere blitt regulert til bevaring. Planen er av høy kvalitet og kan bare defineres som forut for sin tid.

Kulturminnevernplanen av 1990 – del 2:

som spesielt verdifulle på grunnlag av blant annet arkitektur, kulturhistoriske verdier og miljøkvaliteter. Bygningene er vurdert til 4 kategorier, der 1 er høyest. Som del av arbeidet med denne planen har vi undersøkt hvor mange av bygningene som fortsatt står i dag. En oversikt per område er tilgjengelig som vedlegg³.

Kulturminnevernplan for Søgne kommune – 1990:

Planen er noe mindre detaljert enn kulturminnevernplanen for Kristiansand, men inneholder en oversiktlig handlingsplan med tiltak, ansvarlige og kostnader, og forslag til 13 hensynssoner. Av tiltakene i planen er Søgne gamle prestegård bevart og tatt i bruk, Ny-Hellesund kystfort er satt i stand, og alle hensynssonene er regulert til bevaring eller inkludert i kommuneplanens arealdel med bestemmelser og retningslinjer med unntak av Ny-Hellesund som er fredet som kulturmiljø. Flere av de andre tiltakene bør videreføres, blant annet tildeling av tilskudd, opprettelse av en kulturvernpris og veiledningstjeneste.

Natur- og kulturkart for Songdalen kommune – 1994:

Det er ikke utarbeidet noen kulturminneplan for Songdalen men dette kartet inneholder informasjon om viktige fornminner, krigsminner og bygninger. Historielagene i Songdalen har imidlertid lagt ned et betydelig arbeid og har hatt et konstruktivt samarbeid med kommunen. Dette gjelder blant annet Porsmyr bygdetun og flere grendehus. Songdalen kommune kjøpte dessuten Birkelid i 2001, og hadde planer om et senter for tatere i det gamle barnehjemmet. Tiltakene som er gjennomført reflekterer derfor høy kompetanse og innsatsvilje fra kommunens side. Kulturminner i dette kartet og tiltak som er blitt prioritert av tidligere Songdalen kommune vil videreføres i den nye planen.

3. Gjennomgang av kulturminnevernplanen for Kristiansand kommune del 2, kommunal bevaringsliste av 1990, 2022

Over: Den monumentale trafoen på Lund fra 1920 var et typisk eksempel på nyklassisistisk arkitektur. Den ble registrert i kulturminnevernplanen av 1990, men ble revet i 2018. Foto fra 2014.

Kulturminnevernregistrering Bydel Lund 2003:

Områdene som foreslås bevart er inkludert som tidstypiske boligområder i kommuneplanens arealdel 2011–2022 og er foreslått videreført i ny arealdel under arbeid. Flere av områdene er i tillegg regulert til bevaring. Lahelle med lasteplass ved Otra ble registrert som historisk viktig område i planen, men ble regulert til boligområde i 2002 og er nå svært endret. Områder foreslått til bevaring ved Lund Torv vil også endres vesentlig av utbygging som følge av den nye reguleringsplanen, vedtatt i 2020. Bjørndalssletta (viktig grøntareal) er også omregulert til boligfelt. Den gamle trafostasjonen på Lund (side 19 i planen) er revet. Sveitervillaene i Kuholmsveien og Kuholmen bør fortsatt reguleres til bevaring.

Kulturminner i Kristiansand – kulturminnekomiteen 2011:

Mens planene av 1990 og 2003 i hovedsak omhandlet bygninger, tar denne planen for seg kulturminner knyttet til øvrige spor etter våre forfedres aktiviteter. Planen beskriver og foreslår bevaring av forsvarsminner fra 1500 og frem til i dag; blant annet er minner fra annen verdenskrig og den kalde krigen inkludert. Viktige ferdselsårer, spor etter bosetning i terrenget, sjøfartsminner, idrett og friluftsliv er noen temaer. Av gjennomførte tiltak kan vi nevne skjøtsling og skilting av Postveien mellom Nodeland og Krossen, barnevandrerstien, istandsetting av Bredalsholmen og Hestmanden, bevaring av tømmerbommen på Strai, bygningene på Bragdøya og kanonene på Møvig. Blant ikke gjennomførte tiltak som bør prioriteres kan vi nevne steingarder og tufter, Eftevåg sag og minner etter nøytralitetsvakten.

Temakart til kommuneplanens arealdel for Songdalen vedtatt 2012:

Temakartet inneholder 14 hensynssoner, blant annet Porsmyr bygdetun, Birkenes, Åsane (Birkeland), en sag og den gamle Postveien over Groheia. Den vandrevne saken på Mæsel har brent ned. Røysland er foreslått som hensynssone i ny kommuneplan. Kulturmiljøene videreføres i den grad de er bevart.

Temakart til kommuneplanens arealdel for Kristiansand vedtatt 2011:

Bestemmelsene i planens § 13 gir bygningene som er kartlagt i kulturminnevernplanen av 1990 formelt vern. Den inneholder dessuten to temakart: Viktige kulturmiljøer og tidstypiske boligområder. Det er bestemmelser tilknyttet de tidstypiske boligområdene, som også inkluderer områder på Grim og Lund som ifølge planen kan karakteriseres som bevaringsverdig etter tradisjonelle bevaringskriterier (side 130).

Kommuneplan for Søgne 2018–2030 vedtatt 2018:

Planbestemmelsene til arealdelen gir bevaringsverdige bygninger og kulturmiljø som inngår i kulturvernplanen av 1990 formelt vern gjennom bestemmelser.

Kulturmiljøer i nye Kristiansand kommune kartlagt i 2021:

En temautredning kulturmiljø er utarbeidet i forbindelse med den nye kommuneplanen. Arbeidet er utført på grunnlag av Miljødirektoratets veileder for konsekvensutredninger, og det er registrert kulturmiljøer av svært høy, høy og middels høy verdi. Bare større sammenhengende områder, ikke mindre miljøer og enkeltminner, er registrert. Fagutredningen er del av kunnskapsgrunnlaget for kommuneplanens arealdel for nye Kristiansand kommune 2023–2034.

Registreringer utført av frivillige:

Flere av historielagene i Kristiansand, Søgne og Songdalen har kartlagt og registrert kulturminner. Mange av disse registreringene er av høy verdi, og flere historielag har tilbudt seg å enten dele eksisterende registreringer eller bidra til utføring av nye. Arbeidet bør systematiseres og kartføres.

Over: De store og staselige fabrikkene fra forrige århundreskifte er blitt kalt for industriens katedraler. Christianssands Møller på Grim fra 1902 er et godt eksempel, og et viktig landemerke. Foto fra 2021.

3.5 Kortfattet historisk tidslinje

Agder var et av de første områdene i landet som ble isfritt, og det eldste funnet av menneskeskjelett i landet er blitt gjort i Søgne. Folketallet i området økte tidlig, og allerede i folkevandringstiden (ca. år 500 evt) hadde bosettingen nådd den utstrekningen den har i dag. Med andre ord ble de aller fleste gårdene ryddet for rundt 1500 år siden.

Kristiansand i middelalderen: Lenge før byen ble grunnlagt på Sanden har Oddernes vært et viktig senter med god jord og store gårder. Oddernes kirke fra 1100-tallet er ikke den første kirken på stedet. Fra havnene på Lund og på Flekkerøya ble det eksportert store mengder eiketømmer til Holland lenge før Christian IV grunnla byen, selv om landsdelen ikke fikk handelsprivilegier før 1641.

Innland og kyst: Landskapet innenfor kysten består av lave heier og elvedaler. Noen av dem har gode jordbruksområder, men gårdene er stort sett mindre enn det som er vanlig på for eksempel på Østlandet. Heigårdene som ligger spredt i områdene mellom elvedalene er relativt små, men de fleste har vært selveide helårsgårder. Folk langs kysten har kunnet kombinere fiske med landbruk. Allerede i middelalderen har det vært tømmerhandel og tilløp av skip fra kontinentet, og havner langs kysten og på øyene.

Over: Fra Posebyen i Kristiansand, kanskje Europas største sammenhengende gamle trehusmiljø. Mange av husene er to-tre hundre år gamle, og blir tatt godt vare på. Foto fra 2021.

1700–1850: Byen ble grunnlagt som garnisonsby, men vokste som følge av handelsprivilegier og gode havneforhold. Folketallet holdt seg lenge stabilt på rundt 3000 personer, med høye dødstall og mye innvandring, men vokste raskt på 1800-tallet. Nød i innlandet og svingende konjunkturer resulterte i et stort antall fattige og store sosiale forskjeller. Byselskapet ble stiftet i 1830, opprinnelig for å gi forsømte barn skolegang og dermed forebygge tigging.

1850–1900: Skipsfarten tiltok, og byens skip seilte i frakt på alle hav. Fabrikkene i byen produserte matvarer og tobakk, trevarer og tekstil. Byen hadde en litterær blomstringstid med Krag og Scott, Wergeland, Collett, Bjørnson og mange andre. Oscar Wergeland anla og beplantet Baneheia og Ravnedalen. Dampbåttrafikken tok til. Stor utvandring til Amerika.

1900-tallet – krig, nød og etterkrigsår: Forholdene blir bedre både på landet og i byen tidlig på 1900-tallet. Nye metoder i landbruk, fiskeri, tømmerhandel og annen industri skaper velstand, og utvandringen til Amerika avtar. Nedgangstider på 1920-tallet med arbeidsløshet, nødsarbeid og nybrott varer til sent på 1930-tallet. Under annen verdenskrig bygger okkupasjonsmaktene festninger, leire og andre anlegg. I etterkrigsårene var Kristiansand lenge landets raskest voksende by. Nedgangstiden i industri på 1980-tallet er blitt fulgt av utvikling både innen industri og byfornyelse siden andre halvdel av 1990-tallet.

3.6 Tematisk oversikt - innledning

Egenart kan ofte spores langt tilbake i tid, til naturgitte forhold og viktige hendelser som skjedde for flere hundre år siden. Men også nyere historie, som byveksten i etterkrigsårene, er viktig for å forstå hvorfor Kristiansand er slik den er i dag. Hvilke hendelser og forhold har vært spesielt viktige eller særegne for kommunen? Denne tematiske oversikten er ikke uttømmende, men kan gi noen svar.

3.6.1 Førhistorisk tid og middelalder til 1537

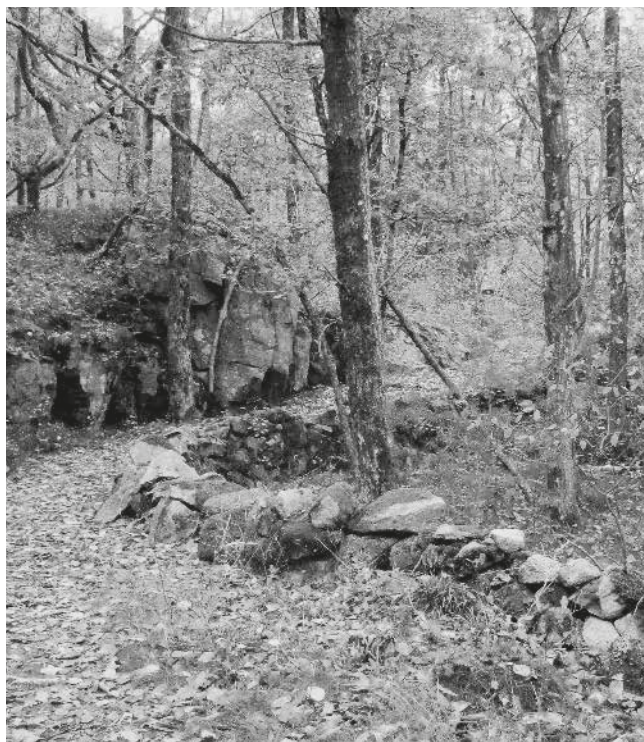
Det er Agder fylkeskommune og Riksantikvaren som har ansvar for automatisk fredete kulturminner, men kommunen samarbeider med disse etatene og kan blant annet søke om midler til skjøtsling og skilting av slike minner. Det er også viktig at kunnskap om slike minner formidles, ikke minst fordi ikke alle automatisk fredete kulturminner er oppdaget eller registrert.

Det er uvisst om folk har bosatt seg på Sørlandet tidligere enn ellers i landet. Men befolkningen økte kraftig i landsdelen tidlig, og allerede i folkevandringstiden (ca. år 500 evt) hadde bosettingen nådd den utstrekningen den har i dag. Alle faste kulturminner, ikke bare bygninger, fra før 1537 er automatisk fredet. Dette gjelder derfor også steingarder, veifar og rydningsrøyser, for å nevne noen. Vi har mange slike minner i inn- og utmark, men selv om det skulle vise seg at de er av senere dato er de en viktig del av kulturlandskapet.

Gravrøyser ligger ofte på høyder langs kysten, med utsikt mot havet, som for eksempel de to gravene på Torsteinsneset. Båter var i bruk allerede i steinalderen, og behovet for å forsvare kysten har meldt seg tidlig. Bygdeborger er blitt datert til folkevandringstiden, men kan ha vært i bruk før den tid. De best bevarte er Villeheia ved Tjomsevannet og Auglandsknuten på Strømme.

Vetene langs kysten var et varslingssystem som fantes allerede i bronsealderen (for ca. 3000 år siden), men som ble tatt i bruk på mer systematisk vis i middelalderen. Det ble holdt vakt ved vetene, som ble tent for å varsle og mobilisere forsvarsstyrker ved behov. Veter er fine utsiktspunkter og er blitt brukt i ufredstid, men også i nyere tid som under annen verdenskrig.

Odderneset har vært et tidlig maktsentrum. Oddernes-steinen foran kirken er datert til ca. 1030, mens kirken er fra 1100-tallet.

Forslag til tiltak

Bygdeborger og gravrøyser er synlige kulturminner som ofte ligger i fine turområder. De best kjente bygdeborgene i kommunen er Villeheia i Søgne og Auglandsknuten på Strømme. Villeheia er merket, mens Auglandsknuten bør skiltes. Riksantikvaren har en tilskuddsordning for arkeologiske kulturminner. Randesund historielag har foreslått merking av stien og skilting av Auglandsknuten.

Gravhaugen på Torsteinsneset er også skiltet, men her er det behov for skjøtsling da gravhaugen er nedgrodd. Torsteinsneset er en utsiktsplass i et populært turområde, og inngår i innseilingen til Kristiansand (kulturlandskap av nasjonal interesse eller KULA).

Steingarder, rydningsrøyser og andre terrenginngrep som buveier og terrassering har ikke vært gjenstand for noen landsomspennende systematisk kartlegging på lik linje med eldre bygninger. Et stort antall slike kulturminner kan være fra før 1537. Det har vært dialog med fylkeskommunen som ikke har hatt innvendinger til at kommunen kartlegger slike minner i første omgang, og at fylkeskommunens arkeologer kan foreta nærmere undersøkelser der det vurderes som relevant.

Over: Steingarder er vanskelige å datere, men uansett om de er fra før 1537 eller ikke er de en viktig del av kulturlandskapet. Foto fra 2021.

3.6.2 Kysten - fiskebønder og kombinasjonsbruk

Fastboende langs kysten har levd av en kombinasjon mellom fiske, landbruk og andre aktiviteter som jakt og skogbruk. Naturforholdene og livsgrunnlaget langs kysten har gitt opphav til et annet bosetningsmønster enn innover i landet. De fleste småbrukene har hatt noen jordlapper og kunnet fø på noen få husdyr, men fiske eller sjøfart har ofte vært den viktigste leveveien. Gårdene ligger i opprinnelig kulturmiljø og bør bevares. Mange gårder eide holmer og øyer som ble brukt til sommerbeite og høysanking. Havet ble dermed en ressurs ikke helt ulik det fjellbeite og setre har vært andre steder i landet. Uvår er et lite fiskevær som bønder har brukt til fiske i flere hundre år.

De gamle gårdstunene ved kysten som Try, Klepland, Berge og Stausland samt Uvår er viktige kulturmiljøer.

Spor etter menneskeaktivitet på holmene, samt mindre fiskebondesmåbruk bør bevares. Forbindelsen mellom gårder innlands og holmer og andre anlegg langs kysten bør kartlegges med tanke på bevaring av bygninger/anlegg som vitner om kombinert bruk.

Måten mange av gårdene har brukt havet og holmene på utgjør et bindeledd mellom landbruk og kystkultur.

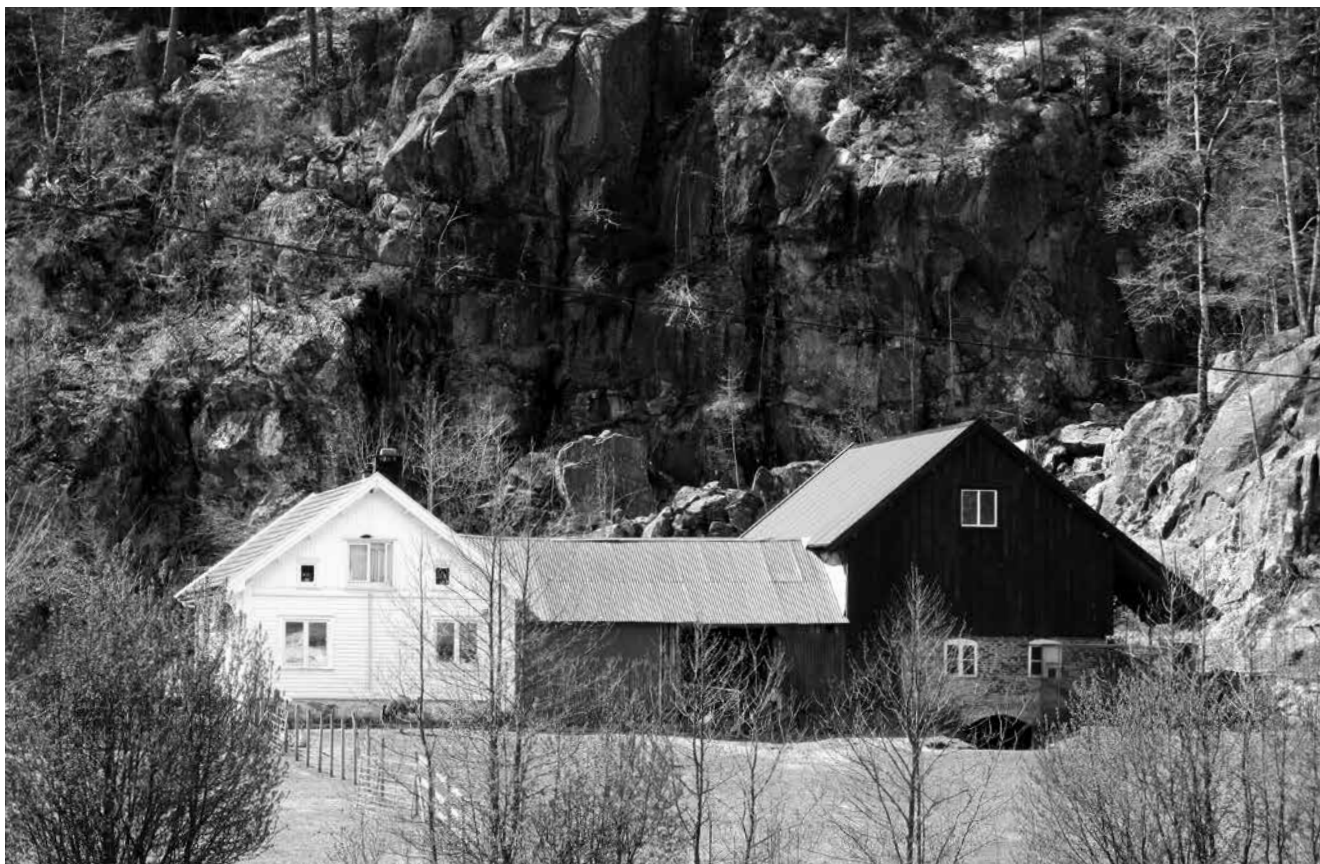
Forslag til tiltak

En bør vurder hvordan småbrukene på Vaglemyr, Torsøy og Okse kan sikres gjennom plan.

Et lite område på Uvår er angitt som hensynssone kulturmiljø i gjeldende kommuneplanens arealdel for Søgne, men dette området foreslås utvidet, og en bør vurdere hvordan området kan sikres gjennom plan.

Torsøy og Okse bør prioriteres med tanke på tilskudd til bevaring.

Over: Uvår. De små sjøbodene tilhørte bønder i Søgne, som holdt til her når de drev med fiske. Mange av holmene brukes fortsatt til beite. Foto tatt i 2021.

3.6.3 Daler og heier - eldre bosetning

Bosetningsmønsteret i store deler av Sørlandet skiller seg fra det som er vanlig i innlandsbygder ellers i landet. Istedenfor fjelltrakter som kan brukes til sommerbeite finner vi lave heier der det er mulig å dyrke korn, selv om det er langt mellom jordlappene. Det har fra gammelt av ligget heigårder spredt i disse områdene. Mange ble fraflyttet sent på 1800-tallet, og de siste veiløse gårdene ble forlatt i etterkrigsårene. Bare noen få står fortsatt.

Noen klyngetun har overlevd jordskiftet, som Repstad, og vi finner flere fradelte gårder av høy kulturhistorisk verdi. De aller fleste er regulert til bevaring, som Boen og Knarestad i Tveit, men det er flere viktige kulturmiljøer som bør bevares som Greipstad, Birkenes og områder i Utsogn.

Mange viktige kulturmiljøer i alle tre gamle kommuner er allerede vernet gjennom hensynssone i kommuneplanens arealdel eller reguleringsplaner, men spesielt i Songdalen er det mange områder av høy verdi uten noen form for vern.

Forslag til tiltak

Kulturmiljøene nær Tronstadvannet er av høy verdi: Tronstad, Repstad, Nepstadmyra og Åsane er svært godt bevarte bygningsmiljøer. En bør vurdere hvordan de kan sikres gjennom plan.

De få veiløse heigårdene som fortsatt står igjen er viktige kulturmiljøer og en bør vurdere hvordan de kan sikres gjennom plan. Det er også viktig at kulturlandskapet rundt slike gårder, med rydningsrøyser, steingarder og andre spor i terrenget, bevares.

Eksempler på slike gårder er Eigåsen (vest for Tronstadvannet) og Skogen (mellom Tronstad og Greipstad). Bygninger, rester og tufter etter heigårder, utløer, husmannsplasser og setre i hele kommunen bør registreres og listeføres.

Over: Fra Utsogn. Fjellvegger som denne danner et dramatisk bakteppe for det typiske sammenbygde tunet. Foto fra 2021.

3.6.4 Forsvar og krigshistorie

Sørlandet har fra gammelt av spilt en viktig rolle i forsvarsøyemed. Kulturminneplanen av 2011 gir en god oversikt for gamle Kristiansand kommune. Bygdeborger, veter (vaktposter på høyder der en tente bål for å varsle om fare og sende andre meldinger) og varder som også ble brukt som veter er kjent fra folkevandringstiden, men kan ha vært i bruk tidligere. Disse omtales i kapittel 3.6.1.

På 1500-tallet var Flekkerøya en av de mest benyttede havnene i Norge, og det ble bygget en festning på Gammeløya i 1556, den første kystfestningen vi kjenner til i Norge. Den ble bygget for å beskytte havnen på Flekkerøy mot sjørøvere. I 1628 ble den erstattet med en ny festning, som ble utvidet få år senere. I 1655 begynte arbeidet med Fredriksholm festning. Bygging av Christiansholm festning ble begynt i 1666. I 1687 begynte arbeidet med forsvarsverk på Lagmannsholmen, Odderøya og Dybingen.

Utbygging av festningsverk på Odderøya og på Galgeberg-tangen fant sted i forbindelse med Englandskrigene (1801–1814). Denne perioden er også kjent for kapervirksomheten som bidrog til store formuer i byen, blant annet kunne en kaperkaptein kjøpe øyene Sumatra og Madeira og bygge en lystgård der. Sent på 1800-tallet ble det opprettet en orlogsstasjon i Marvika, og bygget et forsvarsanlegg på Gleodden.

Norge forholdt seg nøytral under første verdenskrig, men nøytraliteten måtte om nødvendig forsvares og Kristiansand hadde en viktig rolle i denne perioden: Hovedkommandoplass for Odderøya fra 1913 ligger ovenfor Haubitsgangen. Denne var moderne for sin tid og dannet mal for kommandoplasser andre steder i Norge. Det er også mange minner etter første verdenskrig på Gleodden.

Den vestlige delen av forsvaret var i Søgne og Greipstad lokalisert på Tangvall, Klepland, Tofteland, Rosseland, Brennåsen og Nodeland. Her var mange soldater forlagt i påvente av en eventuell invasjon.

Den østlige delen av forsvaret var lokalisert til Randesund, Vågsbygd, og det var også forsvarsverk på Møvig og Flekkerøy. Til mange av forsvarsverkene og steder hvor soldater holdt vakt, ble det reist minnesteiner med tekst eller skrevet inskripsjoner inn i fjellveggen.

Det er rikelig med minner etter andre verdenskrig i kommunen. Med noen unntak ble alle eksisterende forsvarsanlegg overtatt av tyskerne og kraftig utbygget. Kanonene på Møvik og anleggene på Randøya, Flekkerøya og Ny-Hellesund er blant de viktigste.

Over: Skytestilling fra annen verdenskrig på Justnes. Anlegget ble bygget av okkupasjonsmaktene for å forsvare Kjevik flyplass. Foto tatt i 2021.

Tyskerne bygget flere fangeleirer i kommunen, og utvidet leiren på Gimlemoen. Tyskerstien langs vestsiden av Rossevatnet er et viktig minne.

Blant norske anlegg opprettet under annen verdenskrig kan vi nevne Arbeidstjenestens leir på Hønemyr i Finsland, som er lite endret siden krigens slutt. Et stort antall kulturminner fra annen verdenskrig er registrert, men ikke alt er kartlagt.

Det norske forsvaret overtok flere av de tyske anleggene, og moderniserte mange av dem. Blant minner fra den kalde krigen kan vi nevne anleggene på Odderøya og Randøya, Luftforsvarets radaranlegg på Møvig og utbygging av Hønemyrleiren med lager og en bunker.

Forsvarsanlegget på Gleodden kan fremstå som et krigsminne fra annen verdenskrig, men det er snakk om et norsk anlegg bygget tidlig på 1900-tallet. Foto fra 2021.

Forslag til tiltak

Minner fra perioden 1537–1814: De aller eldste forsvarsanleggene er lokalisert på og nær Flekkerøya og det bør utarbeides en plan for formidling av disse anleggene i samarbeid med Flekkerøya historielag.

De eldre anleggene på Galgeberggtangen, Odderøya, Dybingen og Lagmannsholmen bør kartlegges og forformidlingstiltak bør iverksettes i samarbeid med frivillige/museer.

Marvika har militærhistoriske kulturminner fra sent 1800-tall, nøytralitetsvakt, begge verdenskriger og etterkrigstiden. Forsvarsanleggene på Gleodden samt bygningsmiljøet i Marvika er av høy verdi og bør prioriteres for bevaring og hensiktsmessig bruk.

Haubitsanlegget er et viktig kulturminne bygget i 1903. Mange frivillige lag er opptatt av å få satt gangen i stand, og den kan bli en viktig turistattraksjon. Anlegget bør prioriteres og settes i stand i samarbeid med avdeling kultur, museer og frivillige.

Minner etter første verdenskrig er kartlagt, men det bør utarbeides en samlet oversikt over disse minnene, tilstand og behov for tiltak for alle tre "gamle" kommuner. Anleggene som nå ligger i tilknytning til ny E39 bør tilrettelegges og formidles så snart veiarbeidet er ferdig, eventuelt i samarbeid med frivillige.

Tyskerbrakker i kommunen bør kartlegges og et representativt utvalg bør vurderes sikret gjennom plan. Dette gjelder spesielt Hønemyr. Det bør reguleres til bevaring, og det bør inngås et samarbeid med eier med tanke på oppgradering. Tiltaket bør prioriteres med tanke på eventuelle interne eller eksterne tilskuddsordninger.

Det er registrert et stort antall minner fra annen verdenskrig i kommunen, men kartleggingen er ikke fullstendig og bør fullføres i samarbeid med frivillige, museer og andre institusjoner. Blant annet bør fangeleirer og sivile anlegg fra annen verdenskrig kartlegges nærmere.

Et annet tema som kan få ny aktualitet er tilfluktsrom. De bør kartlegges både på grunnlag av kulturhistorisk verdi og med tanke på tilrettelegging for mulig fremtidig bruk. Dette gjelder tilfluktsrom fra første og annen verdenskrig og den kalde krigen.

Linebua på Strai. Tømmeret som ble fløtet ned Otra ble stanset av en bom av tømmerstokker. Bommen var festet til en kraftig kjetting som ble styrt fra denne bua. Linebua ble satt i stand av Torridal historielag i 2014. Foto fra 2021.

3.6.5 Skogbruk, fiske og andre primærnæringer

Om noen råvarer har satt preg på Kristiansand så har det vært eikeskogen og tømmereksporten. Allerede på 1400-tallet begynte hollendere å kjøpe trelast på Sørlandet: Eikeskogen var den mest verdifulle, men etter hvert som det ble lengre mellom de største trærne fikk furutømmer større betydning. Eikebarken til garving var lenge en viktig inntektskilde, før den ble utkonkurrert av et argentinsk garvestoff rundt forrige århundreskiftet. Skogbruk er fortsatt en viktig næring i kommunen.

Det står fortsatt bygninger som minner om denne næringen, blant annet sager, stavbuer og barkebuer. Tømmerbommen ved Strai er bevart og er et viktig minne.

Jakt har spilt en viktig rolle for bønder og fiskebønder, men det er få kulturminner som vitner om dette. I kulturminneplanen for Kristiansand 2011 nevnes et bogastille på Krogvannsheia.

Laks var eksportvare allerede på 1500-tallet⁴ og det ble for eksempel fisket 288 tønner laks på Boen gård hvert år på den tiden. Også på 1600-tallet ble det eksportert noen tusen kilo laks per år, men hummerfisket ble dominerende på 1700-tallet. Da ble det eksportert opptil 50 000 levende hummer

per år. Flere hummerparker, plasser for hummerkister og andre minner tilknyttet hummerfiske er registrert, blant annet på Ålo samt hummerparkene på Langenes og i Randesund. Kystfisket er fortsatt en viktig næring og det ligger fiskebåter ankret ved mange av de viktigste kulturmiljøene som for eksempel i Skippergata, på Borøya og på Flekkerøya. Som tidsvitne står Bragdøya i en særklasse med saltebuer og båter. Det har vært fiskemottak langs hele kysten, vi kan nevne Vrånesbukta, Langenes, Høllen og Ålo.

Is har vært brukt mye både lokalt og til eksport. Det ble blant annet skåret is til Boen bruk for oppbevaring av laks, og fra Hoksvannet til fiskemottaket i Vrånesbukta. I Søgne ble det skåret is for eksport til England på 1800-tallet, og det var isbuer eller ishus mange steder i kommunen. Flere ruiner etter slike buer er kjent. Is ble også brukt til meierivarer, blant annet står det rester etter en isbu som ble brukt til dette formålet lengst øst i Drangsvannene.

Det finnes viktige bergverk i kommunen. Det er funnet spor etter jernvinne på Eg, datert til yngre romertid (år 0–400 e.Kr.). Utover dette finner vi minner etter bergverk fra 1800- og 1900-tallet: Kalkverk som på Kalkheia i Jegersberg, på Sødal og Bakken i Tveit, feltspatgruver (Randesund og Flekkerøya), og steinbrudd (på Sødal og på Flekkerøya).

⁴ Kristiansands historie 1641–1814 av Sverre Steen, Grøndahl & Søn, Oslo 1941

Forslag til tiltak

Kulturminner etter skogdrift bør kartlegges nærmere: Sagbruk, stavbuer, barkebuer og minner etter hogst og fløting, samt tømmerveier og tømmerkoier.

Hummerparker, plasser for hummerkister og andre minner tilknyttet hummerfiske bør registreres. Ny-Hellesund og Ålø er viktige i denne sammenhengen, men også andre lokaliteter bør kartlegges nærmere. En bør vurdere hvordan hummerparken i Randesund kan sikres gjennom plan.

Fiskemottak og minner etter næring langs kysten bør kartlegges nærmere.

Det er blitt skåret ut og lagret is til lokal bruk og eksport flere steder i kommunen. Det er behov for nærmere kartlegging av kulturminner tilknyttet dette temaet, og et antall buer og andre minner etter isproduksjon bør sikres gjennom plan.

Flere bergverk er registrert, men bør formidles bedre, eventuelle tiltak for å tilgjengeliggjøre og formidle.

Oppgradering av Sømsgruvene bør vurderes i samarbeid med Randesund historielag. Bergverk i bymarka bør også kartlegges nærmere.

Borøya har flere mindre kulturmiljøer av interesse – sundet og bukta på øyas vestsida, småbruket og bygningene ved Borøybukta. Disse miljøene bør prioriteres med tanke på sikring gjennom plan.

Uvår er viktig både som kulturminne etter kystbasert næring og som vitne om hvordan bøndene i området brukte havet både til landbruk og fiske. Uvår er også svært verdifullt som kulturmiljø med tanke på byggeskikk, sammenheng mellom natur og kultur, og bør vurderes sikret gjennom plan.

3.6.6 Industri, foredling og handel

Tømmerhandelen med hollenderne skapte velstand, og havner og tettsteder langs kysten vokste. Området fikk større økonomisk og militær betydning, ikke minst ble det behov for beskyttelse mot sjørøvere.

På 1600-tallet dukket de første skipsverftene opp, og ga arbeid til mange håndverkere. Byen ble en sjøfartsby. Kulturminneplanen for tidligere Kristiansand kommune av 2011 gir en god oversikt over de forskjellige håndverkene og næringene som har preget byen. Sporene etter mange av disse virksomhetene er visket ut. Byen har ikke lenger reperbane, det er lite igjen av de ni tobakksfabrikkene som fantes på 1850-tallet, lagerbygningene og verftene som sto langs elvebredder og sjøkant er stort sett forsvunnet. Unntaket er Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernsenter, som var i drift fra 1876 til 1988, og som gjenoppsto som nasjonalt fartøyvernsenter i 1996. Ny-Hellesund er et viktig tidsvitne etter handel og sjøfart, med tollstasjon og vertshus

fra den tiden seilskuter la til i uthavnen. I Kristiansand har også de mange bybrannene bidratt til at det er få spor etter de eldste virksomhetene. Barkegarving er kjent fra oldtiden, og skomakere og garverier i Norge brukte eikebark på 1600-tallet. Men det var ikke før den irske separatisten Robert Gonsalvo Major, som flyktet fra henrettelse i Belfast og kom i land i Kristiansand i 1798, at barkefletting ble en viktig næring. Major satte i gang med eksport av eikebark og grunnla landets første industrielle garveri allerede i 1804. Barkefletting ble en viktig inntektskilde for bønder og andre med behov for attåtnæring. Barken ble oppbevart i barkeløer i utmark og i større barkebuer hos oppkjøpere. Vi kjenner til et par barkebuer i kommunen, men det står flere bygninger igjen fra Majors garveri. Våningshuset bygget i 1851 av Robert Major jr. på Kongsgård står også fortsatt.

Det er få spor etter tømmerindustrien. Sagene eller sag-brukene som gjenstår har behov for vedlikehold. Produksjon av tønnestav ble en viktig næring på 1800-tallet, men det ble levert stav fra Finsland allerede i 1727⁵.

Over: Fotografiet fra 1875 viser området der der Otterdalsparken ligger i dag, litt øst for Gravane. Tømmerstokker og planker ligger lagret langs sjøkanten og i sjøen.

5. Stomnås, Johan: «Finsland: Næring og kulturlivet» utgitt av Finsland Sogelag, 1974.

Tømmer til stav kan ikke fløtes, og veiene var dårlige, noe som førte til at det ble opprettet et stort antall sager, og for mange bønder ble stavproduksjonen en hovedinntekt. På 1900-tallet ble Finsland omtalt som landets største stavleverandør. Etterspørselen falt på 70-tallet, men det ble fortsatt produsert stav i Finsland på 90-tallet. Flere sager er bevart, blant annet på Repstad, Fløystøl og Hønemyr. Det står fortsatt flere stavbuer langs veiene i kommunen.

På 1800-tallet ble det etablert industri langs Prestebekken. Her står fortsatt mange demninger og grunnmurer, men det er få andre spor etter fabrikkene som sto her. Også på Strai finner vi flere demninger som vitner om industri, men bygninger og anlegg er forsvunnet. Lenger nord langs Setesdalsveien finner vi fortsatt viktige bygninger og miljøer som har vært tilknyttet tekstilfabrikken på Høie, etablert i 1850. Torridal historielag har dokumentert mye av industrihistorien i dette området.

Tidlig på 1800-tallet måtte de som ville ha melk i byen holde ku, og smør fikk byen fra hardangerjekter eller fra Danmark helt til 1880-tallet. Men etter hvert som husdyrholdet i byen gikk ned i første halvdel av 1800-tallet, ble det lettere å få melk fra omlandet. Bøndene rodde eller seilte inn til byen. Dampbåtene som fra og med 1856 gikk i rute mellom byen og omegnen fraktet melk, og det ble opprettet et meierisamlag i 1886. Det ble bygget melkestasjoner med isboder, og et meieriutsalg i Dronningens gate 40. Bygningen står fortsatt.

Foredling og handel av fiskeprodukter har funnet sted på fiskemottak, blant annet i Vrånesbukta, på Flekkerøya, i Kristiansand og i Høllen. Produksjon og reparasjon av garn og andre fiskeredskaper har også vært en viktig næring. Flekkerøya historielag har kartlagt mye av dette.

Det finnes flere kalkverk i kommunen. En kalkovn på Sødal og kalkbruddet på Bakke i Tveit er fredet. To store kalkovner står nedenfor kalkbruddet på Bakke, ved elven. Det haster med å få sikret disse ovnene. En annen kalkovn på Ryen bør registreres i nasjonale kartbaser.

Kornimport og foredling har vært en viktig aktivitet i Kristiansand. Kornet kom i land på Silokaia, ble lagret i Siloen, det ble brygget øl av det på Christianssands Bryggeri og det ble malt på Christianssands Møller. Bygningene som vitner om denne historien, som siloene på kaia, Christianssands Bryggeri og Christianssand Mølle.

Det står fortsatt mange kraner i havnen i Kristiansand og på Andøya, og de er viktige landemerker. En kran (ved Silokaia) er regulert til bevaring.

Forslag til tiltak

Det er behov for kartlegging av kulturminner tilknyttet nyere industrihistorie i kommunen.

Fortøyningsringer bør kartføres.

Det bør opprettes en oversikt over verft og sjøboder i kommunen, med fokus på sjøboder som fortsatt brukes til opprinnelig formål.

Ny Hellesund – brannsikring og skjøtsling av kulturmiljø. Ny Hellesund er miljøfredet, men også områdene utenfor det miljøfredete området er hensynssone kulturmiljø.

Fyrene Odderøya, Grønningen og Oksøy er fredet. Songvår bør vurderes sikret gjennom plan.

Verft – det er bevart en verftsbygning i Elvegata i Kristiansand, men andre bygninger som er blitt brukt i verftsindustrien bør kartlegges. .

Kraner har vært viktige landemerker i byen, og er det fortsatt i noen områder som på Andøya. Flere kraner bør registreres og vurderes sikret gjennom plan.

Over: Melkerampe vest for Tronstadvannet. Her plasserte bøndene melken som ble fraktet til meieriet.

Over: Hus foran kanalen ved Rona i 1931. Det var rutebåtforbindelse mellom Drange innerst i Drangsvannet og Hånes til rutebilen overtok i 1931.

3.6.7 Ferdselsårer og infrastruktur

Sjøer og elver har vært viktige ferdselsårer og har bundet kommunen sammen. Frem til tidlig 1900-tall var små og store båter det viktigste fremkomstmiddelet langs kysten. Det gikk dampbåter opp Otra og Tovdalselva helt til 1930-årene, da bilen overtok. Flere fergeleier er fortsatt bevart.

Det går mange gamle ridestier og kjerreveier i ellers uberørt natur i kommunen. Noen er opparbeidet til populære turveier, mens andre er kartlagt, men gjenstår å skilte eller tilrettelegge. Vi kan nevne barnevandrerstien fra 1850 til 1900 ca., postveien som er en ridevei fra 1600-tallet, og Vestlandske hovedvei som er en kjerrevei fra 1800-tallet.

Barnevandrerstien står i en særklasse både på grunn av dens historie og fordi traseen allerede er skiltet og delvis

opparbeidet. Barn og voksne har vandret østover fra de indre bygdene og mot kysten eller vestover langs forskjellige stier og veier. Barnevandrerstien er blitt merket opp på hele strekningen fra Kvinesdal til Grimstad i et samarbeid mellom fylkeskommunen og de berørte kommunene for noen år siden.

Jernbanen med stasjonsbygninger, toghaller og infrastruktur som broer, tunneler osv. er viktige minner. Registrering og kartføring bør oppdateres.

Kanalen i Rona ble gravd ut for å muliggjøre båttransport av melk til byen. Det har vært trekkferger over Trysfjorden og over Tronstadvannet, og det går gamle veifar fra fergeleiene.

Forslag til tiltak

Gamle ridentier, kløvstier og kjerreveier der veibane, støttmurer, broer og andre terrenginngrep er bevart bør kartlegges og det bør foretas en prioritering på grunnlag av historisk betydning, tilstand, opplevelsesverdi og bruksverdi.

Barnevandrerstien er kartlagt og skiltet, men det er behov for oppdatert kunnskap om tilstand og eventuelt behov for rydding og skjøtsling. Mange strekninger av barnevandrerstien er populære dagsturer som kan bli enda mer attraktive dersom kulturminner langs strekningene oppgraderes, og om mulig gjøres tilgjengelige for kaffepauser og overnatting, fortrinnsvis i samarbeid med frivillige.

Den gamle veien mellom øst og vest gikk fra Skuggedalen over Tronstadvannet, og derfra over heiene via Skogen heigård til Greipstad. Veien byr på fine naturopplevelser og kulturmiljøer. Stiftelsen Porsmyrs venner har mottatt midler til å rydde og merke denne stien.

En trekkferge som også fraktet biler gikk over Tronstad-vannet, fra Tronstad til Skuggedalen. Dersom en enkel, mekanisk trekkferge ble etablert på dette stedet, kunne den gamle veien mot Skuggedalen og videre vestover bli en attraktiv tursti.

Nordmannsvegen i Finsland er blitt skjøtslet av frivillige i Finsland historielag. Arbeidet bør registreres i nasjonale kartbaser og videreføres.

Elvene, spesielt Otra og Topdalselva, har vært viktige ferdselsårer, og noen av landets første dampbåter har gått i rute og fraktet varer og personer til og fra byen. Noen fergeleier er regulert og reetablert, blant annet kan Knarestad og arbeidet utført av Tveit historielag nevnes. Rutene bør kartlegges og bevarte fergeleier settes i stand, og skilt bør settes opp for å formidle historien om disse båtutene.

Postveiene i kommunen er skiltet og opparbeidet, men tilstand bør kartlegges og vedlikeholdes, og skiltene bør settes i stand eller om nødvendig erstattes med nye.

Kanalen i Rona har en interessant historie, og har tilknytning til fergestedet og isbua innerst i Drangsvannet. Kulturminnene bør registreres og istandsetting prioriteres.

Det er utarbeidet flere turkart med informasjon om kulturminner for forskjellige områder i kommunen. Når disse kartene skal trykkes opp på ny og/eller revideres bør dette gjøres i samarbeid mellom byantikvaren, fylkeskommunen, kommunens parkvesen, lokale historielag og andre frivillige.

3.6.8 Byens historie

Da Christian IV grunnla Kristiansand i 1641 var det først og fremst av militær-strategiske grunner. Christiansholm festning er kanskje det mest synlige monumentet fra det århundret. Kongen fikk tegnet opp en by med romslige kvartaler og vide, rette gater, landets eneste konsekvent oppbygde renessanseby. På 1600-tallet slo rikfolket seg ned langs elven og sjøen, mens arbeidsfolk bodde i noen kvartaler lenger inne, langs den gamle veien langs Baneheia. Skog dekket hele midtbyen, og alle som ville bygge hus i byen fikk fri tomt. Sent på 1700-tallet besto mange kvartaler av

småhus langs gaten som rammet inn åpne kjøkkenhager med fjøs, hønselhus og andre uthus, og husrekkene var langt fra sammenhengende. Kvadraturens form og gateløp er fortsatt bevart, med brede gater og siktlinjer til elver og sjøer.

Kristiansand har i lange perioder i forrige århundre vært landets raskest voksende by. Folketallet har økt med 45% fra 1930 til 1950, og med ytterligere 55% til 1970, og nye boligområder og bydeler har bidratt til at byen mer enn doblet sitt areal fra 1940 og 1967. Mange av disse boligområdene er viktige tidsvitner.

Den eldre trehusbebyggelsen i byen var i dårlig forfatning etter annen verdenskrig. Sanering ble vurdert som viktigere enn kulturhistoriske verdier, og seks kvartaler nordøst kvartaler nordøst i Kvadraturen ble revet og erstattet med blokker. Etter hvert fikk byens innbyggere og administrasjon

Over: Handel og sjøfart var en viktig levevei for folk i Kristiansand l enge før byen ble grunnlagt. Her ser vi et glimt av livet ved kaia i 1894. Den hvite bygningen med stillas foran øverst på bildet er Ernst Hotell.

øynene opp for verdien av de gamle trehusene, og Posebyen ble regulert til bevaring. I dag er også Murbyen i Kvadraturen og store deler av Lund og Grim regulert til bevaring. Kvadraturen i Kristiansand er valgt ut av Riksantikvaren som et av landets viktigste urbane miljøer.

Samtidig er noen av kvartalene med den eldste bebyggelsen uregulert, selv om kommunedelplanen for Kvadraturen gir noe vern. Dette gjelder blant annet kvartal 3 med Dollhuset som er blant byens viktigste bygninger, kvartal 5 (Posebyhagen), kvartal 15 og 21.

Forslag til tiltak

En bør vurdere hvordan uregulerte kvartaler med eldre bebyggelse i kvadraturen kan sikres gjennom plan. Noen av byens eldste bygninger ligger i disse kvartalene.

Byggeskikkveilederne for Posebyen og for Murbyen som ble utgitt på 90-tallet bør gjenoptrykkes, eventuelt bør det gis ut en byggeskikkveileder for hele kommunen.

For å skape større interesse for bevaring og korrekt istandsetting av verneverdige bygninger bør det opprettes en vernepris, eventuelt en tilskuddsordning for å veie opp for noe av ekstrakostnadene det medfører å eie et verneverdig hus.

Riksantikvaren har nylig inkludert flere kvartaler i oversikten over verneverdig tett trehusbebyggelse med brannsmitteområde. Det vil derfor være mulig å utvide området der huseiere kan få støtte til brannalarmer og tilkobling til brannvesenet. Det bør utarbeides en brannsikringsplan for de nye kvartalene, samtidig som at brannsikringsplanen for Posebyen bør oppdateres, blant annet for å ta hensyn til nye risikofaktorer, blant annet forbundet med ny teknologi og lading av elbiler.

3.6.9 Trossamfunn

Kirker med inventar og omgivelser er kulturminner som synliggjør viktige sider ved norsk historie gjennom flere hundre år. Kirkebyggene både har og har hatt en sentral plassering i landskapet, og sammen med gravplasser og kapeller er de en kilde til opplevelser som vi ikke finner andre steder. Det har vært en omfattende dialog med både Den Norske Kirke og Kristiansand kirkelige fellesråd i forbindelse med arbeidet med kulturminneplanen. Et viktig innspill fra Den Norske Kirke gjelder kirkene som hverken er fredet eller listeført (det vil si vurdert til å være av nasjonal verdi) av Riksantikvaren, og som derfor trenger lokalt vern. Det er disse kirkene som er mest relevante for kommunen, da Riksantikvaren er forvaltningsmyndighet for fredete kirker og fylkeskommunen er høringsinstans for de listeførte. Det er kommunen som har det økonomiske ansvaret for kirker tilhørende Den Norske Kirke, og kommunen er bygningsmyndighet for alle kirker, også de som er fredet og listeførte. Det er godt samarbeid mellom kommunen og Den Norske Kirke, og bygningene fremstår i god stand. Samtidig er det behov for å identifisere kirker uten formelt vern som er av høy lokal verdi, og som derfor bør vurderes sikret gjennom plan. Tiltak nær kirker, gravplasser og andre religiøse lokaliteter må vies særskilt oppmerksomhet. Høye konstruksjoner eller tiltak som står i kontrast med kirkens kulturmiljø og samfunnsrolle bør ikke plasseres på en slik måte at de reduserer opplevelser av eller dominerer over en kirke. Et godt og oppdatert kunnskapsgrunnlag gjør det mulig å hensynta dette i kommunens plan- og byggesaker.

Norge skiller seg ut i Europa med et høyt antall frikirker og bedehus, og Sørlandet står i en særstilling fordi det er her mange av frikirkene først så dagens lys. Medlemmer av slike menigheter er ofte også flittige brukere av kirker tilhørende Den Norske Kirke.

Denne kombinasjonen mellom folkenær og nasjonal kirke har røtter langt tilbake i tid. Norge ble underlagt Danmark i 1537. Samtidig avskaffet dansk kongen den katolske kirken og innførte protestantismen med seg selv som kirkens overhode. At mange fortsatte å praktisere katolisismen i minst to generasjoner, at pilgrimsvandringene til Røddal stavkirke forekom så sent som i 1850 og at lekmannsbevegelsen ble så sterk på sent 1700-tall og tidlig 1800-tall kan til dels ha vært uttrykk for et ønske om en mer uavhengig kirke. Det samme gjelder de mange frikirkene og bedehusene som ble etablert etter at landet fikk religionsfrihet for kristne i 1845. Christiansand Byselskab har bidratt til kartleggingen av frikirker og bedehus, og Harald Sødal har skrevet en oversikt over slike bygninger som vedlegges planen.

Kirkebygningene i kommunen – og dette gjelder både Den Norske Kirke og frikirkene – er svært interessante fra et arkitekturhistorisk perspektiv, og inkluderer alt fra middelalderkirker til nyskapende samtidsarkitektur. Mange er av høy arkitektonisk kvalitet. Blant annet er kirkene fra siste halvdel av forrige århundre representative for perioden, og godt tilpasset boligområdene de ligger i.

Forslag til tiltak

Kirker tilhørende Den Norske Kirke som ikke har noe formelt vern bør kartlegges og de viktigste bør vurderes sikret gjennom plan.

Kartleggingen av historien om trossamfunnene i kommunen og bygningene som representerer dem som er igangsatt i forbindelse med kulturminneplanen bør videreføres i et eget prosjekt. En bør ta sikte på en egen publikasjon eller bok der historiske forhold drøftes og bygningene beskrives fra et arkitektonisk ståsted.

Frikirker, bedehus og andre religiøse bygninger bør kartlegges og de viktigste (fra et historisk og arkitektonisk ståsted) bør vurderes sikret gjennom plan.

Gravplasser uten formelt vern bør kartlegges i samarbeid med Den Norske Kirke og gravplassmyndigheten, og de viktigste bør vurderes sikret gjennom plan.

Over: St. Ansgars kirke i 1936, ett år etter at den ble bygget. Den ble ombygget og kledd i tegl på 1980-tallet.

3.6.10 Karantene og folkehelse

Isolasjon av syke for å begrense smitte er en praksis som kan spores langt tilbake i historien. Den første skriftlige beskrivelse av en pestkirkegård i Kristiansand er fra 1688, men da hadde stedet allerede vært i bruk lenge. Det fantes også en egen pesthavn, der skip som kom fra usunne steder tok inn for å ligge i karantene⁶. Oberstløytnant og lokalhistoriker Leewy forteller at karantenehavner nevnes i dokumenter allerede i 1738, og at Odderøya ble brukt som karantenested i midten av 1700-tallet. I 1797 ble Odderøya valgt som karantenehavn. Lasarettene på høyden ble bygget i 1804, muren et par år senere. Odderøya ble karantenestasjon for hele Nord-Europa, og på 1800-tallet har det ligget opptil 100 skip i karantene ved byen⁷.

Tiltak mot smitte fra skip var på plass lenge før byens innbyggere fikk mulighet til å søke legehjelp. Hospitalet som ble etablert i 1709 var først og fremst et gamlehjem, selv om mange av de som fikk plass der hadde behov for pleie. Byen fikk ikke distriktslege før i 1743. Etter hvert ble det opprettet flere sykehus og sykestuer, også et garnisons-sykehus, og byen fikk flere dyktige leger. Kampen mot epidemier ble prioritert. Det at byen var karantenehavn,

6. Kåre Rudjord, Oddernes bygdebok, Kristiansand kommune 1974
7. Karl Leewy, Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider, Christianssands Sparebank, 1984

garnisonsby og hadde tette bånd med utlandet bidrog til et viktig fagmiljø innen legevitenskapen, og vi kan nevne legen og senere medisinprofessor Ernst Ferdinand Lochmann som var den første i landet som forstod årsaken til smitte.

Hospitalet som ble bygget i 1709 har fått navnet Dollhuset eller dårehuset. Samme år som det ble bygget kom et kongelig påbud om at det skulle innredes værelser til sinnssyke, for å forhindre at de rømte. I 1736 kom det en påminnelse, og det ble bygget en dårekiste, i dette tilfellet et rom der sinnssyke kunne sperres inne. I 1812 bygget man så en tømmerbygning med 12 rom. Det var blant annet forholdene i Dollhuset som fikk Herman Wedel Major, sønn av iren Robert Major som ankom Kristiansand i 1798, til å arbeide for å gi de sinnslidende bedre kår, noe som resulterte i den banebrytende norske sinnsykeloven av 1848, en av Europas første, og opprettelsen av landets første asyl, Gaustad. I tråd med Majors ånd og ideologi gjorde Stener Heyerdahl, fattiglege og ansvarlig for den kommunale sinnsykepleien, dollhuset om til et asyl og drev pionervirksomhet ved å plassere de mindre farlige pasientene i såkalte sinnsyke-kolonier der private forpleiere kunne bedre deres helse og livskvalitet. Eg Sindsygeasyl, bygget etter samme prinsipper som Gaustad, sto ferdig i 1881.

Til venstre: Legen Stener Heyerdahl etablerte såkalte sinnsykekolonier på 1800-tallet for å gi sinnslidende en mer humanitær forpleining. Denne fredete bygningen fra 1922 på Eg ble kalt Kolonien og var forbeholdt sinnslidende på bedringens vei. Foto tatt i 2023.

Over: Et glimt fra gårdsrommet Hospitalet eller Dollhuset. Trærne i Stener Heyerdahls park, tidligere Hospitalskirkegården, ruver i bakgrunnen. Foto tatt i 2021

Over: Lasarethøyden i 1875. Vegetasjonen ble enten beitet ned eller hogget til ved på den tiden.

Til høyre: Under romantikken på 1800-tallet ble det anlagt mange parker som er nøye planlagt for å se så naturlige ut som mulig. De aller færreste ligger i så egnede omgivelser som Ravnedalen, der General Oscar Wergeland har kombinert storslått natur og eksotiske planter. Foto tatt i 2022.

Forslag til tiltak

Karanteneanlegget på Odderøya og Dollhuset er blant Kristiansands viktigste kulturminner og bør vurderes for nasjonal verneverdi. Kristiansand har vært banebrytende både innen smittebegrensning og innen psykiatrien og denne historien og bygningene og anleggene som vitner om den bør ses i sammenheng.

Sykehuset har et museum i lite egnede lokaler, og det finnes mange bygninger tilknyttet denne historien som kunne vurderes tatt i bruk som museum. Bygningene, mulige løsninger og organisasjonsformer bør være gjenstand for en mulighetsstudie med tanke på formidling av denne historien.

Bygninger tilknyttet karantene, sykehus og viktige aktører i denne historien bør kartlegges og en bør vurdere hvordan de best kan sikres gjennom plan.

3.6.11 Parker, hager og lystgårder

Kart fra 1700-tallet viser en by med mye grønt. Noen kvartaler er bare delvis bebygget, og gårdsrommene ser ut til å bestå av inngjerdede kjøkkenhager med små uthus. Mange bygårder var egentlig små bondegårder, med grisehus og fjøs, utedoer, brønner, vedskjul, uthus og hageflekker i bakgården. Om morgenen ble husdyrene drevet langs Markens gate (derav navnet) til Baneheia. Så mange mennesker og dyr på lite plass kan gi utfordringer, og da farsotter herjet på 1700-tallet kunne byen miste opptil ti prosent av sine innbyggere på ett år, noe som kan ha vært årsaken til at folketallet holdt seg stabilt rundt 3000 gjennom det århundret på tross av mange innflyttere. At mange bedrestilte valgte å bygge lystgårder utenfor byen kan ha vært motivert av et ønske om å vende tilbake til naturen i tråd med opplysningstidens idealer, men det kan også ha vært et behov for å komme unna byens støv, stank og smittefare. Lystgårdene rundt Kristiansand ble bygget på sent 1700-tall og tidlig 1800-tall. Flere av dem ble fredet av Riksantikvaren i 1923, og de utgjør en viktig kulturarv.

Ettersom folketallet økte (fra 3000 i 1780 til 7190 i 1815)⁸ ble grønne hager erstattet med bebyggelse. Fattigdommen var stor, og da Byselskapet ble etablert i 1831 var formålet først å fremst å ta seg av forsømte barn.

Allerede i 1843 begynte selskapet også å arbeide for byens forskjønnelse. Allerede i 1843 begynte selskapet å bidra til byens forskjønnelse, og arbeidet med grøntanlegg skjøt fart i 1860, da General Oscar Wergeland ble formann i selskapet. Wergelandsparken og alleer langs hovedfartsårer bærer vitne om en tidlig forståelse for betydningen av natur og rekreasjon for alle samfunnslag. Før dette var parkanlegg private og forbeholdt eliten. I denne sammenhengen står Baneheia og Ravnedalen i en særklasse. Byens innbyggere hadde fått Bymarka i gave av Kong Christian i 1641 til «femark og ildebrand». Baneheia hørte til bymarka, men den var ikke noe vakkert skue på tidlig 1800-tall: Alle trær var hugget ned, og byens husdyr hadde beitet alt gress og gnagd ned det som var av spirende småtrær. I 1862 fikk Byselskapet kommunestyret til å forby gressing i Baneheia, og året etter besluttet bystyret å frede heia i 20 år⁹.

8. Kristiansands historie 1641–1814 av Sverre Steen Grøndahl & Søn Oslo 1941

9. Karl Leewy, Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Tollbodgaten og Baneheia, Christianssands sparebank, 1980

Baneheia ble dermed et av verdens første naturfredede område og Norges første offentlige naturpark. Allerede i 1862 fikk Wergeland plantet ut 40 000 trær i området. Noen år senere anla han Ravnedalen, et prakteksempel på romantisk hage der naturlige stup og høye trær spiller på lag med eksotiske planter og vannspeil.

Byselskapet bidrog også til opprettelsen av byens kolonihager. Kolonihagebevegelsen oppsto på 1800-tallet for å gi byboere en mulighet til å stelle med jorda og dyrke egne grønnsaker. Kolonihagene som ble etablert på Grimsmoen i 1910 var blant landets første. Kolonihagene ble flyttet til Kongsgård før andre verdenskrig. Det bør vurderes hvordan den kan sikres gjennom plan.

Allerede på 1930-tallet overtok kommunen ansvaret for parker og hager fra Byselskapet som hadde påtatt seg dette på frivillig basis allerede på 1800-tallet. Kommunen har utviklet nye rekreasjonsområder i samarbeid med frivillige, som Bragdøya, Odderøya og friluftsparken i Søgne, som alle byr kulturmiljøer med gamle verneverdige eller fredet bygninger og tilrettelagt natur.

Forslag til tiltak

Ravnedalen er ikke bare General Oscar Wergelands hovedverk, men et unikt anlegg i nasjonal målestokk. Det bør vurderes hvordan den kan best sikres gjennom plan.

Kulturminner i Bymarka er kartlagt, men tilstand bør dokumenteres og det bør utarbeides en skjøtselsplan for viktige anlegg som trapper og demninger.

Flere av lystgårdene er godt vedlikeholdt, men det er blant annet behov for oppgradering av parken tilhørende Andøya gård.

Myren gård er godt vedlikeholdt, men området er uregulert. Det bør vurderes hvordan det kan sikres gjennom plan.

Kolonihagene bør kartlegges, dokumenteres og det bør vurderes hvordan de kan sikres gjennom plan.

Byselskapet har kartlagt mange av de gamle alleene og de historiske trærne i kommunen. Flere av disse trærne er truet av utbygging. Spesielt viktige trær bør kartlegges og vurderes sikret gjennom plan.

Over: Statuen av Henrik Wergeland med Domkirken i bakgrunnen. Foto tatt i 1967.

3.6.12 Steder knyttet til immateriell kulturarv

Steder som tradisjon, tro, sagn eller skikk fra oldtid og middelalder knytter seg til er automatisk fredet etter kulturminneloven. Det er stedene og ikke den immaterielle kulturarven som er relevante i denne planen, og også slike minner fra etter 1537 vil ha lokal verdi. Kildene ved Brønnstykket er et eksempel, rettersteder og steder der hekser ble brent som Trollkjerringheia et annet. Det er behov for mer kunnskap om slike steder.

Mange av de viktigste forfatterne og dikterne i årene rundt forrige århundreskifte, den nasjonalromantiske perioden eller gullalderen for norsk kunst og litteratur har hatt tilknytning til Kristiansand. Wergeland, Bjørnson, Collett, Thaulow, Scott, Krag er bare noen navn. Thaulows hus på Bragdøya der Henrik Wergeland og Camilla Collett tilbrakte mye tid som barn, Havbukta i Ny-Hellesund der Vilhelm Krag bodde og Søgne gamle prestegård der Bjørnstjerne Bjørnson ofte satt og skrev er noen av stedene som kan være aktuelle.

Over: Havbukta i Ny-Hellesund der Vilhelm Krag bodde.
Foto tatt i 2022.

Forslag til tiltak

Det er behov for å kartlegge steder tilknyttet tradisjoner, tro, sagn eller skikk nærmere. Vi kjenner til noen viktige steder som bør oppgraderes, skiltes eller formidles på annet vis: Galgeberget (Trollkjerringheia) har vært rettersted, det er brent hekser her, og det er et kors eller kryss risset inn i fjellet som ikke nødvendigvis har noen religiøs betydning - det ble blant annet risset inn kors for å vise himmelretninger andre steder - men som bør bevares og synliggjøres.

Stedene som diktere og forfattere fra den norske gullalderen har tilknytning til bør formidles og synliggjøres. Et prosjekt kan utarbeides i samarbeid med frivillige. Det bør søkes om midler til å engasjere en uavhengig prosjektkoordinator som kan planlegge og koordinere et slikt prosjekt.

3.6.13 Samfunn og sosiale forhold

Det tok noen år før den nye byen tok form. Da stattholder Wibe besøkte byen i 1722 tegnet han et mørkt bilde av Kristiansand, som han beskrev som den sletteste av de fire stiftsstædene i Norge, der innvånerne med få unntak var fattige. Etter hvert som handel og sjøfart tok seg opp fikk byen et velstående borgerskap. Mange fattige fra innlandet søkte seg da til byen, der de fant en plass nederst på rangstigen som daglønnede arbeidere eller fattiglemmer. På 1700-tallet var holdningen at foreldreløse barn, gamle og syke hørte fattigvesenet til, mens friske betlere, eller med andre ord fattige arbeidsløse, hørte til på tukthuset. Løsgjengeri og tigging var straffbart. Mange av dem ble idømt festningsarbeid eller slaveri på Christiansholm festning, og i 1789 ble det opprettet et tukthus der tiggere og forbrytere skulle arbeide for kost og losji¹⁰.

Ideen om at løsgjengeri var selvforskyldt og skulle straffes endret seg etter hvert. Krig, uår og økonomiske nedgangstider førte tidvis til så stor nød at det ble åpenbart at løsgjengeri ikke alltid var frivillig. Men offentlig hjelp strakk ikke til: På 1800-tallet var fattigvesenets budsjett noen ganger høyere enn hele bybudsjettet, og enda fortsatte tiggingen.

Over: Det er mye historie i veggene på dette huset i Tordenskjolds gate. Det var en fornem bolig tidlig på 1700-tallet, I 1803 ble det fattighus og i 1846 sykehus. Foto tatt i 2023.

Over, høyre: Ifølge landskoleloven av 1860 skulle det bygges skole hvis det fantes 30 barn i skolekretsen. Dette skolehuset ligger på Årstøl, og vitner om at det må ha ligget flere gårder innover i heiene i området.

Steen forteller at i 1800 hadde privatfolk av "borgervennlighet" tatt på seg koking av suppe og annen god og føderik spise for dette steds fattige, nødlidende og syke. Private borgere opprettet stiftelser for å bidra, for eksempel opprettet Daniel Isachsen en stiftelse for skole og aldersomsorg 1797¹¹.

Folketallet i landet fordoblet seg fra 1801 til 1875, og i 1862 skrev en stiftamtman at den fattigdommen som hersket i de indre bygdene i Vest-Agder var verre enn noen annen del av landet¹². Både offentlige og private organisasjoner bidro med tiltak for å skape arbeidsplasser og hjelpe barn, eldre og syke. Uansett hva som har drevet dem – samvittighet, barmhjertighet eller kanskje frykt for opprør – kan byen skilte seg med usedvanlig mange fremsynte og handlekraftige filantroper. Vi kan nevne Ludvig Lømsland (1824–1916) som startet opp tre suppekjøkken, åpnet husholdningsskole, stiftet aldershjem for enslige, opprettet et sommerhjem for utslitte husmødre og skaffet fattige rimelige boliger. Lømsland var også den første i landet som foreslo innskuddsfri alderspension for fattige i 1892.

10. Karl Leewy: Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Tollbogaten og Baneheia, Christianssands Sparebank, historiefondet, 1980.

11. Steen, Sverre: Kristiansands historie 1641 – 1814, Grøndahl & Søn, Oslo 1941

12. Vest-Agder fylke: heimbygdkunnskap, Vest-Agder lærarlag, Agder trykkeri 1955.

Det er få kulturminner igjen etter alle tukthusene, fattighusene og omsorgsboligene som ble bygget i Kristiansand og omegn. Noen av unntakene er fødestuen i Tordenskjolds gate som også har vært brukt som fattighus, og bygningen i Elvegata 39 som ble oppført i 1907 som fattighjem og aldershjem. Noen eksempler på tidlig boligbygging for vanskeligstilte gjenstår i nordre del av Kvadraturen og området ovenfor.

Den første arbeiderforeningen i Kristiansand ble stiftet i 1849 av Marcus Thrane, med Jens Fritz Jensen som formann. Hans moderate holdning førte til at arbeiderforeningen i Kristiansand var den eneste som overlevde da regjeringen slo ned på arbeiderbevegelsen og arresterte Thrane i 1851. Arbeiderforeningens bygning er revet, men "Thraniternes Skibsværft" står igjen i Elvegata. Verftet ble kjøpt av arbeiderforeningen i 1852, og i årene 1853 til 1859 holdt foreningen sine møter på loftet. Foreningen opprettet en låne- og sparekasse i 1850 og deretter Spareskillingsbanken i 1877, som fortsatt holder til i en bygning fra 1893, i Tollbodgata 11.

Latinskolen ble innviet i 1736. Da var den innredet både for latinskolen og fattigskolen. Den hadde opprinnelig en etasje, men ble påbygd på 1800-tallet for å gi plass til flere elever. Foto fra 2022.

Skolene er et viktig kapittel. Kirken ga noe undervisning allerede i 1651, som etter hvert ble organisert som latinskole. I 1722 ble det opprettet en allmueskole. Mange barn fikk dessuten undervisning hos private skoleholdere. Men rundt år 1800 fikk bare en tredjedel av barna i byen skole, og resten gikk gatelangs og tagg etter penger. Konsul Daniel Isaachsen ville gjøre noe med dette, og opprettet en friskole i 1787. Ti år senere opprettet han stiftelsen "Ungdommens undervisning og alderdommens hvile".

På 1800-tallet ble det opprettet et stort antall skoler, av kirken, private skoleholdere og stiftelser. Skoleloven av 1848 fastslo at alle barn skulle få gratis skolegang, og med landskoleloven av 1860 ble det innført krav til faste skoler eller skolehus når det var minst 30 barn i skolekretsen. I tidsrommet fra 1853 til 1866 økte tallet på faste skoler i landet fra 419 til 4000.

Tordenskjolds gate skole ble bygget i 1871, og er fortsatt i drift. Latinskolen fra 1736 og Katedralskolen fra 1877 er også viktige kulturminner. Også utenfor byen har vi mange skolehus, det mest kjente er kanskje det gamle skolehuset i Ny Hellesund. De små skolehusene i heiene og langs kysten forteller også en viktig historie.

Husmorskolene har spilt en viktig rolle for kvinnesaken i Norge. Lømsland opprettet en husholdningsskole i Holbergs gate 48 allerede i 1882, og i 1913, samme året som kvinnene fikk stemmerett, åpnet Kristiansands kommunale husmorskole i Kronprinsens gate 47. Bygningen er fortsatt i bruk som skole.

Før midten av 1800-tallet fantes det ikke noe organisert idrettssliv i Norge. Turnhallen i Kongens gate er derfor et viktig kulturminne både fra et arkitektonisk og et historisk synspunkt. Kristiansand kan også skilte med landets eldste hoppbakke, Klappane fra 1877.

Det finnes grendehus i kommunen, men både skolehus og bedehus har spilt en viktig rolle som forsamlingslokaler, og mange skolehus som har blitt for små brukes nå til arrangementer og frivillighet. Et lite skolehus som sto i Finsland er flyttet til Porsmyr bygdetun.

Forslag til tiltak

Det er behov for nærmere kartlegging av bygninger og andre minner etter tukthus, fattighus, omsorgsboliger og andre institusjoner opprettet på 1800-tallet. Vi kjenner noen bygninger som fødestuen i Tordenskjolds gate, fattighuset i Elvegata 39 og Dollhuset, men mange er revet og det er viktig å ta vare på de som gjenstår. Noen eksempler på tidlig boligbygging for vanskeligstilte finnes fortsatt, men også disse bør kartlegges nærmere.

Arbeiderforeningen har spilt en viktig rolle i byen, og bygninger forbundet med foreningens arbeid bør kartlegges. Vi kjenner til dissidentenes bedehus som også er blitt brukt som arbeidsskole, verftet i Gyldenløves gate og andre, men det er behov for å kartlegge flere minner forbundet med dette temaet.

Det er behov for en oversikt over skolebygninger som ikke har noen form for vern, i tillegg til de som er fredet eller regulert til bevaring og en plan for hvordan disse bygningene kan sikres. Kommunen eier flere små og store skolebygninger og noen av de mest avsidesliggende blir lite brukt. Løsninger bør vurderes i samarbeid med eiendomsavdelingen.

Kulturminner som vitner om lokal idrettshistorie bør kartlegges og vurderes med tanke på vern.

3.6.14 Minoriteters kulturarv

Kulturmiljøforvaltningen har ansvar for at mangfoldet i samfunnet reflekteres i kulturmiljøene som ivaretas for ettertiden, og Norge er gjennom tilslutningen til Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter forpliktet til å legge til rette for at disse gruppenes kulturarv blir bevart og utviklet.

Norge har en befolkning med bakgrunn i mange land, og alle som tilhører minoriteter – uansett hvordan begrepet defineres – er med på å forme det som vil være framtidens norske kulturarv. Begrepet nasjonale minoriteter, slik det brukes innen kulturmiljøforvaltningen, er en samlebetegnelse for jøder, kvener/norskfinner, rom, romanifolk/tatere og skogfinner. De minoritetene som har hatt tilknytning til Kristiansand over lengre tid er i hovedsak romanifolk/tatere og jøder.

Tatere har reist både innlands og som båtreisende langs kysten. Norge er det eneste landet i Europa som har hatt båtreisende, og denne tradisjonen er en viktig del av vår kystkultur. Som reisende folk har taterne etterlatt seg få faste kulturminner. Disse minnene er viktige vitner om taternes historie i Norge.

Da samfunnsforskeren og teologen Eilert Sundt tok manntall på tatere på vegne av staten midt på 1800-tallet fant han

Over: Sørlandets barnehjem på Birkelid ble opprettet av den Norske Omstreifermissionen, senere Norsk Misjon blant Hjemløse, i 1929. Foto fra 2023.

at over en tredjedel av dem holdt til i Kristiansand¹³. I en oversikt over midler utdelt fra "fondet til Fantevæsenets indskrænking" i perioden 1854–1873 gikk hele 63.3% til Kristiansand stift. En historiker definerer Kristiansand som landets "fantestift"¹⁴.

Taternes historie handler også om myndighetenes assimileringspolitikk. Bygningen på Birkelid som opprinnelig het Sørlandets Barnehem ble innviet i 1929 av den Norske Omstreifermisjon, senere Norsk misjon blant hjemløse. Misjonen hadde i mange år ansvaret for å iverksette myndighetenes politikk ovenfor taterne, og drev flere institusjoner for både barn og voksne. Det uttrykte formålet var å bekjempe omstreifervesenet, men ifølge en instruks fra justisdepartementet av 1928 skulle misjonen registrere både omstreifere og bofaste som ble antatt å være av omstreifer-slekt¹⁵. Misjonen ble fratatt sine fullmakter til å handle på vegne av myndighetene på 1980-tallet. Bare noen få av misjonens bygninger gjenstår i dag og Birkelid vurderes derfor til å være av nasjonal interesse. Bygningen er i akseptabel stand utvendig, og mye av interiørene er bevart. Songdalen kommune overtok Sørlandets Barnehem i 2001, og et av formålene var da at bygningen skulle tjene som dokumentasjonssenter for taternes historie. Bygningen disponeres nå av andre leietakere.

Vi kjenner til et antall steder som reisende har brukt som ankerplasser eller rasteplasser, men det finnes utvilsomt flere.

Mange jøder har hatt tilknytning til kommunen, og flere av dem ble deportert og drept under annen verdenskrig. Arkivet freds- og menneskerettighetssenter har kartlagt historien om disse personene og hva som skjedde med dem under krigen, og byantikvaren samarbeider med kommunens kulturavdeling og med Arkivet for en markering av stedene der de har bodd eller drevet næringsvirksomhet.

Det er ikke utført noen kartlegging av kulturminner forbundet med andre minoritetsgrupper. Selv om de fleste gruppene har innvandret etter annen verdenskrig kan bygninger av høy arkitektonisk verdi eller kulturminner forbundet med viktige hendelser være aktuelle å registrere. Noen av disse gruppene har bygget egne religiøse bygninger. Disse vil inngå i det videre arbeidet med kirker og andre religiøse bygninger.

Forslag til tiltak

Det er behov for en nærmere kartlegging av faste kulturminner, også steder, forbundet med tater som for eksempel steder der båtreisende har ankret opp, leirplasser, steder forbundet med viktige hendelser. Kartlegging vil gjennomføres i samarbeid med taternes landsorganisasjoner, frivillige, museer og andre.

Stedene som er eller blir kartlagt bør formidles gjennom kartfesting eller andre former for markering som kan planlegges i samarbeid med lokale eller landsdekkende organisasjoner.

Birkelid vurderes til nasjonal verdi og bør vurderes sikret gjennom plan. De kulturhistoriske verdiene forbundet med bygningen bør formidles ved en form for markering eller minnesmerke. Det bør utarbeides en mulighetsstudie for å vurdere mulig bruk av denne bygningen, eventuelt andre, for å videreføre prosjektet som ble lansert av Songdalen kommune i 2001 (dokumentasjons- og kultursenter), og for å kartlegge relevante aktører som eventuelt kan eller bør involveres i et slikt prosjekt.

Formidling av kulturminner etter tater bør planlegges i samarbeid med relevante interne og eksterne aktører.

Steder eller bygninger forbundet med jøder som har hatt tilknytning til Kristiansand bør formidles ved en form for markering eller minnesmerke.

Samarbeidet med Arkivet og kultur i forbindelse med en planlagt minnelund eller minnesmerke for jøder, andre minoriteter og andre diskriminerte fortsettes.

Kulturminner etter andre minoriteter – både de som defineres som nasjonale minoriteter og andre minoritetsgrupper - bør kartlegges i samarbeid med avdeling kultur og frivillige.

13. Eilert Sundt, *fjerde aars-beretning om Fantefolket*, Christiania, 1865.

14. Øyvind Midbøe: *Eilert Sundt og fantesaken*, universitetsforlaget, 1968

15. Ingvald B. Carlsen, *Den Norske Omstreifermisjon, 1927–1930*, treårsberetning.

3.6.15 Tidlig 1900-tall: Ny arkitektur, nødsarbeid og bureising

Årene fra 1900 til annen verdenskrig kjennetegnes av store sosiale og teknologiske omveltninger. Norge ble selvstendig, industrialiseringen satte fart og landet hadde sterk økonomisk vekst frem til og under første verdenskrig. I disse årene var det jobbetid, eller høykonjunktur, i skipsfarten. Så snudde det: Norge gjennomgikk tre økonomiske kriser i årene mellom 1920 og annen verdenskrig. Arbeidsledigheten var stor, og en stor del av befolkningen var avhengig av fattigstøtte.

Staten satte i gang nødsarbeid, blant annet veibygging, og ga økonomisk støtte til de som ville rydde nye gårder på udyrket land. Mer en 19.000 småbruk eller bureisingsbruk ble ryddet med slik støtte. Flere veier i kommunen ble bygget i denne perioden. På Hønemyr i tidligere Songdalen kommune ble fem bureisingsbruk ryddet i et sammenhengende område, som ligger inntil en arbeidsleir etablert under annen verdenskrig.

Det var i denne perioden Norge ble et moderne land, og arkitekturen bærer vitne om disse endringene. Vi finner alt fra tradisjonelle skipperhus, sveitervillaer, bygninger i jugendstil, nyklassisisme og funksjonalisme fra disse årene. Alle er viktige tidsvitner, men det er kanskje funksjonalismen og bygningene tegnet av den tyske arkitekten Thilo Schoder som utgjør den viktigste kulturarven fra denne perioden. Schoder var en ledende tysk arkitektur som tegnet store boligkomplekser. Han var også tilknyttet Weimar Kunstfachschole. Det ble vanskelig for ham å praktisere som arkitekt etter at han avsto å melde seg inn i nazi-partiet NSDAP, og han valgte å flytte til Norge med sin norske kone i 1938. Han etablerte seg i Kristiansand der han har bygget flere bygårder og boliger med karakteristiske plastiske og stilrene former. En av eneboligene han tegnet, i Arenfeldts vei, er fredet.

Forslag til tiltak

Det er behov for å kartlegge og registrere bygninger fra tidlig 1900-tall. SEFRAK registrering er som regel begrenset til bygninger fra før 1900, og med unntak av krigsminner og spesielt interessante eksempler på arkitektur er få bygninger fra forrige århundre kartlagt.

Minner fra nødsarbeid bør kartlegges.

Bureisingen i Finsland er kartlagt av historielaget. Disse brukene bør listeføres.

Øverst: Thilo Schoders bygninger kjennetegnes av de myke, avrundete hjørnene og de stramme linjene. Schoder har tegnet mange bygninger i Kristiansand. Foto fra 2023.

Under: Et av bureisingsbrukene på Hønemyr. Arkitektonisk sett har disse småbrukene mye til felles: bureiserne fikk typetegninger for låve og våningshus. Foto fra 2021.

Til høyre: Enrum ble bygget av Kristiansand kommune i 1920–1922 for å bote på bolignøden. Arkitekten Helge Blix, som var bygnings- og reguleringsjef i kommunen, lot seg inspirere av de engelske hagebyene. Foto fra 2021.

3.6.16 Etterkrigstiden og nyere tid

Da krigen tok slutt var det ikke bare mangel på boliger, men også på byggematerialer og verktøy. Boligmassen hadde forfalt under krigen og flere tusen var husløse eller bodde i elendige forhold. Utfordringene var spesielt store i Kristiansand som har vært landets raskest voksende by i lange perioder i forrige århundre: Folketallet økte med 45% fra 1930 til 1950, og med ytterligere 55% til 1970. Dyktige planleggere og fremtidsrettede, overordnede planer har bidratt til at Kristiansand er blitt omtalt som "verdensmester i planlegging". Det ble bygget mange helhetlige boligområder med gode boforhold på kort tid, og mange av dem er viktige vitner om funksjonalismens vektlegging av lys, luft og grønt.

I etterpåklokskap kan vi se at utviklingen av nye boligområder ikke har vært bare positiv. Vi har fått byspredning og et mer bilbasert samfunn. Samtidig er det tvilsomt om den gamle bebyggelsen i Kvadraturen hadde overlevd dersom etterkrigsårenes planleggere hadde prioritert fortetting fremfor utbygging av jomfruelig mark. På 70-tallet fikk stadig flere i landet øynene opp for verdien av gamle kulturmiljøer, og på 90-tallet ble Posebyen og Murbyen regulert til bevaring.

Mange dyktige arkitekter har bidratt til boligbygging og byutvikling i denne perioden. Arkitekturguiden for Kristiansand gir en god oversikt frem til 2001 for gamle Kristiansand kommune, der de forskjellige stilartene er godt representert. I den nye storkommune finner vi mange eksempler på god tilpasning til terreng og bygningsmiljø, blant annet gode eksempler på sekstittalsarkitektur og postmodernisme.

Forslag til tiltak

Flere tidstypiske områder er vernet gjennom plan, men det er behov for å dokumentere disse områdene bedre. Spesielt godt bevarte bygninger av høy arkitektonisk kvalitet bør identifiseres og en bør vurdere hvordan de kan sikres gjennom plan. Et utvalg bygninger som er representative for de forskjellige arkitekturstilene, også fra de siste tiårene, bør identifiseres og listeføres.

Til høyre, fra topp:

Fra nabolaget på Dalane, bygget rett etter krigen. Det var mangel på både boliger og byggevarer på den tiden, og mye av materialene for disse husene kom fra fangeleiren som har stått like ved. Foto fra 2021.

Inn-ut husene sto ferdig i 1950, i en periode da byen vokste raskt og bolignøden var stor. Oversiktsbilde fra 1955.

Stjerneblokka og flermannsboligene på Lund er typiske eksempler på boligutbygging i etterkrigsårene.

3.7 Kartlegging av større kulturmiljøer

Det er blitt foretatt en overordnet kartlegging av kulturmiljøer til kommuneplanens arealdel i henhold til Miljødirektoratets veileder av 2020. Siden kommuneplanens arealdel er en overordnet plan er det først og fremst områder som kan være aktuelle for ny bruk som er blitt kartlagt.

Gjeldende vern i eksisterende kommuneplaner videreføres i den nye planen, og flere er tilføyd. Det er blitt utarbeidet en temautredning kulturmiljøer som er del av kunnskapsgrunnlaget både for kommuneplanens arealdel og for denne planen.

Kulturminneplanen er en fagplan, og gir en oversikt over temaer, bygninger og andre kulturminner samt mindre områder som ikke er relevante for en overordnet arealplan, og inneholder en detaljert handlingsdel.

Både kulturminneplanen og det videre arbeidet med registreringer vil tjene som kunnskapsgrunnlag for kommunens videre planarbeid. Det er de politisk vedtatte kommuneplanene og reguleringsplanene som er juridisk bindende. Bygninger og andre minner som foreslås vurdert for sikring gjennom plan i denne planen vil ikke få juridisk bindende vern før slike forslag er fulgt opp med hensynssoner og/eller bestemmelser i en politisk vedtatt kommune- eller reguleringsplan.

Over: Fra Ny-Hellesund, 1942.

4. Sektorovergripende tiltak

4.1 Innledning

Kunnskapsdelen gir en oversikt over hvilke kulturminner av verdier vi har i kommunen samt noen forslag til prioriterte temaer og prosjekter som inngår i handlingsdelen.

Det er også behov for flere tiltak på mer overordnet nivå. Håndverkstradisjoner risikerer å forsvinne hvis de ikke videreføres til nye generasjoner, og fokus på bærekraft medfører at vi må bli flinkere til å bevare, og rive færre bygninger. Dette gjelder ikke bare verneverdige hus, og det kan være hensiktsmessig å samarbeide med andre avdelinger og aktører, både internt i kommunen og i samfunnet mer generelt. Kulturminneforvaltningen kan bidra med mye kunnskap om byggeskikk og oppgradering av eksisterende bygninger. Opplæring i håndverk og ikke minst ordinært vedlikehold kan være like nyttig for eiere av både eldre og nyere hus.

Det er behov for mer kunnskap om bygningsvern, istandsetting om ombygging av eksisterende bygninger, og ikke minst bør kommunen gå foran med et godt eksempel.

Over: Ikke alle viktige kulturminner er like nyttige for eieren. Tilskudd til istandsetting kan bidra til for eksempel dette flotte stabburet blir tatt vare på. Foto fra 2021.

Venstre: Randesund kirke ble tegnet av Christian Grosch, en av landets fremste arkitekter på 1800-tallet. Kirken sto ferdig i 1864. Foto fra 2021.

4.2 Tilskudd til verneverdige bygninger i privat eie

Materialene i eldre hus er som regel av mye høyere kvalitet enn de som er å finne både i nyere hus og hos byggvareforhandlere. Treet er mer senvokst, det er hardere og motstandsdyktig mot skadeinsekter. Vinduer som er to hundre år gamle og fortsatt i god stand, kan vare i to hundre år til bare de får riktig vedlikehold. Når en setter i stand bevaringsverdige hus er det derfor både hensiktsmessig og lønnsomt å bruke de riktige materialene og produktene, og ikke minst å finne en dyktig håndverker. Men det er ikke å stikke under en stol at det kan være mer kostbart på kort sikt.

Tilskudd til antikvarisk korrekt istandsetting kan derfor være utslagsgivende for at mange huseiere velger å sette i stand bygningene sine slik at opprinnelig utforming og materialer bevares eller tilbakeføres. Kulturminnefondet gir tilskudd til huseiere i hele landet, og har bidratt til mange gode bevaringsprosjekter. Agder fylkeskommune har midler det kan søkes om, og det finnes mange andre offentlige og private søknadsordninger. I de siste årene har Kulturminnefondet mottatt stadig flere søknader. Dette er positivt fordi det viser interesse for kulturmiljø og bevaring, men samtidig er terskelen for å få tilsagn blitt høyere. Et tilsagn fra Kulturminnefondet kan ofte være utløsende for andre tilskudd, både fordi fondets rådgivere har kompetansen som trengs for å velge de beste prosjektene, og fordi de kontrollerer kvaliteten på tiltak de gir støtte til.

Tilskudd har vist seg å bidra til verdiskaping ikke bare for huseiere. God istandsetting skaper gode kulturmiljøer, som blir populære blant både lokalbefolkning og turister. Krav til kvalitet fører til større etterspørsel etter dyktige håndverkere. Det kan derfor være hensiktsmessig å opprette en egen tilskuddsordning, slik blant annet Sandnes og Levanger kommuner har gjort. At en slik tilskuddsordning kan bidra til vesentlig verdiskaping for kommunen omtales også i kapittel 5.2.

Forslag til tiltak

Det bør vurderes å opprette en kommunal tilskuddsordning for bygningsvern, for å dekke merkostnadene forbundet med antikvarisk korrekt istandsetting av bygninger som vurderes som spesielt viktige.

4.3 Rådgivning i bygningsvern

Eldre bygninger er konstruert på en annen måte enn nyere. Gamle hus puster, og dersom en etterisolerer med altfor tette materialer kan dette føre til kondens, råte og redusert luftkvalitet. Med riktig vedlikehold kan mange bygningsdeler være nærmest uendelig, og det er ofte mulig å sette i stand for eksempel vinduer og dører selv om det kan fremstå som enklere å skifte dem ut. Dette gjelder de aller fleste bygninger og ikke bare de som er bevaringsverdige.

Kulturminneforvaltningen har mye kunnskap om hva som bør og ikke bør gjøres på eldre hus. Det kan være aktuelt å samarbeide med andre aktører for å kunne tilby rådgiving, opplæring og eventuelt også et verksted til huseiere og andre.

Vi kan redusere klimagassutslipp vesentlig dersom vi oppgraderer eksisterende bygninger istedenfor å rive og bygge nytt. Kunnskapen og erfaringen som er bygget opp innen kulturminnevern kan komme huseiere av bygninger fra alle perioder, også nyere, til gode. I noen kommuner er det blitt opprettet rådgivningstjenester for huseiere, arkitekter og entreprenører som ønsker å sette i stand, oppgradere eller etterisolere bygninger. En slik tjeneste trenger ikke være begrenset til bevaringsverdige bygninger, og kan bidra vesentlig til kommunens mål om 80% reduksjon av klimagassutslipp innen 2030.

Forslag til tiltak

Fagpersoner med spisskompetanse på eldre bygninger bør inviteres til å holde foredrag for huseiere og andre interesserte, og det kan også organiseres møter og kurs om bygningsvern, håndverk, etterisolering og andre relevante temaer.

Det bør utarbeides en eller flere byggeskikkveiledere for kommunen på grunnlag av veilederne for Posebyen og Murbyen utgitt i 1998.

Byantikvaren bør bidra til formidling av kunnskap om hvordan en etterisolerer og ombygger bygninger på en hensiktsmessig måte, for eksempel i forbindelse med rådgivningstjenester opprettet av andre aktører.

Over: Den gamle losskøyta Songvaar blir restaurert av frivillige fra Bragdøya kystlag. Foto fra 2021.

4.4 Vernepris

Huseiere som setter i stand og vedlikeholder fine gamle hus deltar i en dugnad og bidrar til vakre kulturmiljøer. Deres bidrag og innsats går ofte upåaktet hen. En vernepris er en måte å anerkjenne og synliggjøre denne innsatsen på, og dette gjelder også de som blir nominert. Det foreslås å opprette en pris for eiere som tar godt vare på verneverdige hus.

Forslag til tiltak

Det foreslås å opprette en vernepris for eiere som tar godt vare på verneverdige hus.

4.5 Sirkulærøkonomi

Det beste alternativet er som regel å bevare bygninger, uansett verneverdi. Bevaring er den beste formen for sirkulærøkonomi, og eldre bygninger er bygget for å vare. Treverket er som regel saktevokst og av mye høyere kvalitet enn det som finnes på markedet i dag, og detaljer vitner om svært dyktige håndverkere. Det er ofte enklere å sette i stand en gammel, forfallen bygning enn en kan få inntrykk av ved første befarig. Men når det likevel er nødvendig å rive bør eldre bygningsdeler tas vare på, slik at de kan settes i stand og gjenbrukes. Det er blitt etablert gjenbrukssentre av både private og offentlige aktører mange steder i landet, der huseiere og entreprenører kan levere inn gamle dører, vinduer, skifer, tegl og andre verdifulle bygningsdeler. Flere slike sentre har oppnådd vesentlige besparelser og/eller gode økonomiske resultater, ikke minst fordi gamle bygningsdeler er ettertraktede blant huseiere og andre som setter i stand gamle hus.

Det finnes slike sentre for ombruk og istandsetting av gamle bygningsdeler også i Agder, men de ligger så langt unna at det er fare for at for eksempel verdifulle dører og vinduer blir til avfall. Kommunen bør derfor legge til rette for at et slikt mottak etableres. Et lager kombinert med nabolagsverksted kan være en løsning, eventuelt som pilotprosjekt.

Forslag til tiltak

En mulighetsstudie basert på erfaringer fra lignende tiltak, med fokus på lokale behov og muligheter, bør utarbeides.

4.6 Støtte og rådgiving til frivillige organisasjoner

Kommunen har et stort antall frivillige som gjør en uvurderlig innsats. Mange av prosjektene i temakapitlene er basert på forslag fra og samarbeid med frivillige. De frivillige setter i stand bygninger, kartlegger faste kulturminner og skriver uttalelser til planer og byggesaker.

Kulturvernforbundet samler fortidsminneforeningens avdelinger og lokallag, historielag, slektsforskere og mange andre organisasjoner. I forvaltningen trekkes det imidlertid et skille mellom Kultur- og Likestillingsdepartementet som har ansvar for kulturvern og dermed kulturbygg, immateriell kulturarv og museumsformål, og Klima- og miljødepartementet som har ansvar for kulturmiljø. Dette kan være en utfordring i en kommune der historielag og andre foreninger bidrar i så stor grad til bevaring av faste kulturminner. Disse lagene og foreningene bør motta anerkjennelse, synlighet og støtte. Selv om vi kan regne med at mange frivillige er medlemmer i flere lag og foreninger er det ikke usannsynlig at Kristiansand stiller i en særklasse både hva antallet medlemmer og engasjement gjelder. Dette engasjementet kan spores langt tilbake i tid. At Byselskapet allerede på 1840-tallet begynte å arbeide for byens forskjønnelse ved å anlegge parker og friområder kan ha spilt en viktig rolle.

De frivillige utgjør en uvurderlig ressurs for kommunen. Lagene har ingen sentral organisasjon som kan tale deres interesse eller møteplass der de kan utveksle kunnskap og erfaringer, og kommunen bør ikke innta denne rollen. Kommunen kan imidlertid legge til rette for fagutvikling og fungere som rådgiver, og ikke minst bidra til at lagene og foreningene selv organiserer kurs og samarbeider med hverandre ved å utveksle erfaringer og kunnskap.

Forslag til tiltak

Kommunen bør bidra til å få arrangert fagdager med påfølgende sosialt arrangement for medlemmer av frivillige lag og foreninger i kommunen.

Kommunen bør også anerkjenne de frivilliges innsats ved å opprette en årlig pris til en frivillig organisasjon. Kandidater som har utmerket seg på grunn av vesentlig innsats, positive resultater eller viktige prosjekter kan foreslås til byantikvaren, som vil fremlegge et forslag til en jury (for eksempel den samme som velger verneprisen). Prisen kan deles ut under det årlige arrangementet.

Kommunen bør bidra til organisering av kurs om kulturminnevern, bygningsvern og andre relevante temaer for frivillige og andre interesserte, gjerne i samarbeid med andre offentlige og/eller private aktører.

Over: Medlemmer i Tveit Historielag har satt i stand den gamle dampskipbryggen på Knarestad. Foto fra 2021.

4.7 Kommunen som eier

Kommunen har et stort ansvar både som eier og som foregangseksempel. Hvordan kommunen vedlikeholder og bruker egne bygninger er derfor svært viktig.

Kristiansand kommune eier ca. 180 bygninger definert som verneverdige. Vi har foretatt en vurdering av tilstand, bruk og samfunnsøkonomisk verdi av disse bygningene som vedlegges planen. Noen er i svært god stand, som Myren gård,

men graden av vedlikehold er varierende. En av utfordringene er at det ikke alltid er avsatt midler til disse bygningene.

Over: Parken tilhørende Andøen gård, sett fra stuen. Ole Bull kjøpte lystgården i 1850, men lot sin kone og fire barn bo her alene i fire år. Bull solgte i 1854, og nye eiere dyrket frukt og grønnsaker. Gården var fortsatt i drift ved forrige århundreskifte, og ble fredet allerede i 1923. Foto fra 2022.

Omsorgsbygninger eller formålsbygg som sykehus og skoler må prioriteres, og eldre bygninger har sjelden egne vedlikeholdsfond. Leien kommunen tar er sjelden tilstrekkelig til å finansiere ordinært vedlikehold.

Det er ikke tvil om at kommunen bør eie og drifte viktige bygninger og kulturmiljøer. Men mange bygninger fortsetter å være kommunal eiendom selv om årsaken til at de i sin tid ble kjøpt ikke lenger er aktuell. I slike tilfeller kan det bli vanskelig å prioritere kostnader til vedlikehold og utbedring.

Mye av arbeidet med istandsetting og vedlikehold av eldre bygninger er lett å lære, og gir mestringfølelse. Slikt arbeid kan med fordel inngå i arbeidsopplæring. Kommunens eiendomsavdeling samarbeider allerede med skoler og sysselsettingsordninger, men har ikke noe verksted der bygningsdeler som må demonteres kan settes i stand. Det bør opprettes et verksted, eventuelt i samarbeid med andre aktører, der kommunen kan utføre vedlikeholdsarbeid og reparasjoner av bygningsdeler, eventuelt også av møbler. Et slikt verksted vil kunne gi direkte besparelser både i kroner og i klimagassutslipp, og samtidig bidra til en viktig og uunngåelig omstilling til en mer klimavennlig forvaltning av bygninger.

Forslag til tiltak

Det bør opprettes et verksted for enklere vedlikehold og istandsetting av bygningsdeler.

Byantikvaren bør bidra til utarbeidelse av en egen strategi for verneverdige bygninger i kommunalt eie.

4.8 Kommunale bygninger som brukes av historielag og andre frivillige

Kommunen eier mange av bygdetunene og de andre historiske bygningene som brukes eller driftes av frivillige organisasjoner. Disse eiendommene er svært verdifulle fra et kulturhistorisk ståsted, samtidig som at de er viktige møteplasser og aktivitetssentra. Det er viktig at disse eiendommene holdes godt vedlike og at så mange som mulig får tilgang til dem.

Det er kommunens eiendomsforvaltere som har ansvar for bygningene og rådgiver kultur som er kontaktperson for de frivillige. Byantikvarens gir faglige råd når det er behov for istandsetting og vedlikehold, og er i dialog med de frivillige organisasjonene om forskjellige samarbeidsprosjekter. Samtidig er byantikvaren opptatt av at kommunens historiske bygninger brukes: gjerne til formidling av kulturhistorie, kunnskap om bygningsvern og kulturminner, men også til andre allmenntilgjengelige aktiviteter.

Prosjekter som kan bidra til at bygdetunene og verdiene de representerer blir tilgjengelig for så mange av kommunens innbyggere som mulig vil derfor prioriteres.

Over: Inngangsdøren til Bentsens hus fra 1855, som brukes flittig av blant annet Byselskapet og Fortidsminneforeningen

Forslag til tiltak

Samarbeid med eiendom og kultur, om formalisering av ansvarsfordeling, tilskudd til drift, vedlikehold og istandsetting, tiltak i tilfelle manglende bruk, vedlikehold eller istandsetting.

4.9 Håndverk

Byen har mange dyktige håndverkere og en håndverkerforening med lange tradisjoner. Antallet dyktige håndverkere innen mange fagfelt er synkende, og flere dyktige håndverkere nærmer seg pensjonsalder. Både kommunen og næringslivet står med andre ord i fare for å miste tilgangen til håndverkere som har erfaringen, verktøyet og kunnskapene som trengs for mer krevende oppgaver som for eksempel kopiering av gamle vinduer eller reparasjon av bygningsdeler på fredete bygninger.

Selv om interessen for håndverksfagene er økende er det behov for å sikre at ferdigheter og kunnskap videreføres til nye generasjoner. Håndverksfagene prioriteres både på nasjonalt og regionalt nivå, og kommunen bidrar ved å sysselsette lærlinger og andre ungdommer, men det kan være behov for lokale tiltak.

Forslag til tiltak

Prosjekter som kan bidra til god bevaring og aktiv bruk av bygdetunene bør prioriteres.

Byantikvaren bør prioritere rådgiving i forbindelse med istandsetting og vedlikehold av bygdetunene, også i tilknytning til strategien som beskrives i kapittel 4.7

4.10 Formidling i samarbeid med frivillige

Mange historielag i kommunen tilbyr omvisninger av bygdetun og historiske bygninger for skoleelever. Frivillige medlemmer viser frem bygninger, gamle redskaper og andre gjenstander, og forteller elevene om hvordan man levde for hundre eller to hundre år siden. De vet mye om lokalhistorie og kan skape stort engasjement, og barn og ungdommer setter ofte stor pris på å få en historietime på et bygdetun, der de kan se og ta på gamle redskaper og gjenstander.

Kommunen har mange bygdetun og historiske bygninger som bør tas i bruk mer enn tilfellet er i dag, og mange flere elever bør få muligheten til et slikt tilbud. Dersom dette skal organiseres på systematisk vis for hele kommunen hverken kan eller bør det avhenge utelukkende av frivillig innsats.

Over: Det kan være spennende å vite mer om hvordan folk levde for et par hundre år siden. Skoleelever som deltar i en fagdag på bygdetunet i Stordalen på Sunnmøre viser engasjement. Foto fra 2017.

4.11 Digital formidling av kulturminnevern

Det er samtidig viktig å samarbeide med de frivillige organisasjonene, både fordi de kjenner lokalhistorien best og fordi de drifter mange historiske bygninger. Det mest hensiktsmessige vurderes til å være at en profesjonell aktør utarbeider et program som kombinerer en del som er relevant for hele kommunen, og en del som frivillige kan bidra med i den grad de ønsker (lokalhistorie, omvisning på bygdetun o.a.). Et slikt program vil kunne tilbys til Den Kulturelle Skolesekken.

Eldre personer er ofte svært interessert i lokalhistorie, gamle tradisjoner og skikker og ikke minst gamle bilder. De kan også ofte bidra med egne historier og lokalkunnskap. Det kan også være aktuelt å planlegge formidlingsinitiativer myntet på denne brukergruppen, enten i regi av eller i samarbeid med frivillige. Slike initiativer kan tilbys til kommunens KulturRullator ordning.

Andre offentlige eller private tilskuddsordninger kan også være aktuelle for formidlingstiltak myntet på begge brukergrupper.

Forslag til tiltak

Kommunen bør legge til rette for at profesjonelle aktører utarbeider et program i samarbeid med frivillige organisasjoner, som kan tilby dette som programforslag til Den Kulturelle Skolesekken og til Kulturullator, og/eller søke om støtte fra andre offentlige og private tilskuddsordninger.

Digitale verktøy kan ikke erstatte fysiske kulturminner, men de kan gjøre kunnskap om dem tilgjengelig på en helt ny måte. Gjennom digitale medier er det mulig å nå den store skaren av enkeltpersoner som brenner for kulturminner, men som ikke er medlemmer i noen lag eller frivillige organisasjoner. Ikke minst er det mulig å formidle kunnskap om og skape interesse for kulturminner blant de generasjonene som er født inn i en digital verden.

Mye informasjon om kulturminner er allerede tilgjengelig i digitale kartløsninger, og i 2009 opprettet Riksantikvaren kulturminnesøk.no der privatpersoner kan legge inn informasjon og bilder og utforske steder direkte i kartet. Siden da har antallet registrerte kulturminner økt fra 80 000 til ca. 220 000, mye takket være frivillig innsats. Et utvalg av nettsider med nyttig informasjon om kulturarv er å finne på side 79.

Verdien av et kulturminne avhenger også av historien det representerer eller forteller. Vi kan nevne Dollhuset og dets historie som landets første humane sinnsykehospital, eller Thaulows hus på Bragdøya der Camilla Collett og Henrik Wergeland iscenesatte små skuespill. Med digitale medier er det mulig å virkeliggjøre slike historier, og dermed styrke opplevelsen av både den immaterielle og den materielle kulturarven.

Forslag til tiltak

Frivillige kan laste opp fotografier og legge inn opplysninger om kulturminnene som er registrert i nasjonale kartbaser ved å registrere seg i kulturminnesøk.no. Det er viktig at så mange som mulig får vite om denne muligheten

Kulturminner som er spesielt viktige på grunn av den immaterielle arven de representerer, som for eksempel bygninger og miljøer tilknyttet gullalderens diktere og forfattere, bør være gjenstand for digitale formidlingsprosjekter.

Venstre: Fortiden kommer nærmere når man sitter rundt et bål i skogen. Arkeolog Ghattas Sayej ved Agder Fylkeskommune forteller skoleelever om hvordan folk klarte seg i steinalderen. Foto fra 2015.

Høyre: Turnhallen i Kongens gate i et foto fra 1903.

5. Handlingsplan

5.1 Innledning

Handlingsplanen inneholder en skjematisk oversikt over tiltakene som beskrives i dette kapittelet og i temakapitlene. Tiltakene defineres som registrering, bevaring og formidling:

Registrering: Blant annet befaring, innhenting av informasjon fra skriftlige og muntlige kilder, tilstandsvurdering, datering. Mye kan gjøres og er allerede gjort av organiserte og uorganiserte frivillige, og deres registreringer bør koordineres og registreres i kartbaser i samarbeid med kommunen og, dersom det skulle være snakk om minner fra før 1537, i samarbeid med fylkeskommunen. Frivillige kan også laste opp foto av kulturminner som allerede er registrert i den nasjonale kartdatabasen.

Bevaring: Konkrete tiltak som har som formål å sette i stand bygninger og andre kulturminner, tilpasse dem til ny eller utvidet bruk, og oppgaver forbundet med bevaring som rådgiving og hjelp til søknadsskriving.

Formidling: Informasjon om kulturminner, historien som kulturminner formidler, bygningsvern og forvaltning. Formidling av slik kunnskap kan skape større forståelse for verdien av kulturminner, og ikke minst bidra til at huseiere velger riktige produkter og materialer og setter bygninger i stand på riktig vis. Eksempler på formidling kan være veiledere, kurs og arrangementer, informasjon i sosiale medier og i presse.

Samarbeid på tvers av avdelinger og fagområder kan gi store gevinster for alle som er involvert. Mange kulturminner ligger i flotte turområder. Dersom en sti til et kulturminne ryddes og merkes, og selve kulturminnet (for eksempel en bygdeborg) ryddes og skiltes, kan resultatet bli en rikere opplevelse av både natur og kulturhistorie. Et slikt samarbeidsprosjekt kan involvere fylkeskommunen som kan gi tilskudd og rådgiving, kommunen ved byantikvar og parkvesen, frivillige organisasjoner (turlag og historielag), samt eventuelt andre bidragsyttere og institusjoner.

Tiltak i handlingsdelen beskrives i temakapitlene, og oppsummeres i følgende tabell. Dersom et tiltak skal finansieres helt eller delvis over kommunalt budsjett representerer handlingsplanen en anbefaling, og faktisk finansiering vil avhenge av det som vedtas i kommunens økonomiplan. I mange tilfeller vil det faktum at et tiltak er basert på en politisk vedtatt plan og at en disponerer over en egenandel kunne utløse betydelige midler fra offentlige og private tilskuddsordninger.

Siden nesten alle postene er basert på medfinansiering vil de aller fleste prosjektene utløse vesentlig større beløp enn egenandelen. Kulturminnefondet estimerer for eksempel at en krone i tilskudd fører til at det brukes 3,50 kroner på bevaringsprosjektet. Tilskudd til istandsetting kan derfor forventes å resultere i verdiskaping på mange plan. Når det gis tilskudd stilles det krav til kvalitet, og dette kan være avgjørende for at dyktige håndverkere får oppdrag, og at andre håndverkere motiveres til å lære mer om tradisjonshåndverk.

De frivillige gjør en stor innsats, og det er viktig å anerkjenne dette og motivere de frivillige. Det er også viktig å synliggjøre de frivillige og deres bidrag, også for å bidra til rekruttering av nye medlemmer. Midler brukt til fagutvikling, priser, arrangementer og andre tilskudd kan bidra til vesentlig verdiskaping.

Fokus på istandsetting av høy kvalitet, sirkulærøkonomi og ikke minst kunnskap om korrekt vedlikehold vil kunne gi vesentlige besparelser for hele kommunen, og ikke minst vesentlig reduksjon av klimagassutslipp.

Handlingsdelen revideres periodevis.

Fra snekkerverkstedet i Romsviga. Formen i forgrunnen ble brukt til å bøye spissen på treski. Foto fra 2022.

5.2 Økonomi i handlingsplanen

Tiltakene som oppsummeres i tabellen på side 71 beskrives mer i detalj i temakapitlene. At et tiltak er inkludert i handlingsdelen medfører ikke nødvendigvis at den er finansiert: Dette vil avhenge av hva som prioriteres under behandling av kommunebudsjettet, og må tolkes som en anbefaling.

I handlingsplanen skjelnes det mellom egenandeler i prosjekter som vil avhenge av ekstern finansiering, prioriterte prosjekter og årlige beløp. De fleste prosjektene vil avhenge av finansiering gjennom offentlige eller private tilskuddsordninger. Når et prosjekt er inkludert i kulturminneplanen og midler er avsatt til en eventuell egenandel er det mulig å søke om tilskudd fra disse ordningene, fordi de som regel forutsetter politisk hjemmel og egne midler. Prosjekter som er basert på eksterne midler vil ikke igangsettes før kommunen har fått bekreftelse på at en søknad er godkjent.

Siden nesten alle postene er basert på medfinansiering vil de aller fleste prosjektene utløse vesentlig større beløp enn egenandelen. Kulturminnefondet estimerer for eksempel

at en krone i tilskudd fører til at det brukes 3,50 kroner på bevaringsprosjektet. Tilskudd til istandsetting kan derfor forventes å resultere i verdiskaping på mange plan. Når det gis tilskudd stilles det krav til kvalitet, og dette kan være avgjørende for at dyktige håndverkere får oppdrag, og at andre håndverkere motiveres til å lære mer om tradisjonshåndverk.

De frivillige gjør en stor innsats, og det er viktig å anerkjenne dette og motivere de frivillige. Det er også viktig å synliggjøre de frivillige og deres bidrag, også for å bidra til rekruttering av nye medlemmer. Midler brukt til fagutvikling, priser, arrangementer og andre tilskudd kan bidra til vesentlig verdiskaping.

Fokus på istandsetting av høy kvalitet, sirkulærøkonomi og ikke minst kunnskap om korrekt vedlikehold vil kunne gi store besparelser for hele kommunen, og ikke minst vesentlig reduksjon av klimagassutslipp.

Over: Odderøya fyr, 2021.

NORGES BANK

30

5.3 Handlingsplan

Kartlegging, kartføring og verdivurdering (kommunen er prosjekteier)	Ressurser	Aktører og roller
Dollhuset (3.6.10): Tilstandsvurdering og vurdering av vern/tiltak	Interne ressurser	Byantikvaren kartfører i samarbeid med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige, også turlag/friluftinteresserte (registrering/kartlegging og supplerende informasjon i kulturminnesøk.no)
Trossamfunn (3.6.9): Kartlegging av kirker tilhørende Den Norske Kirke som ikke er fredet eller listeført samt frikirker og andre religiøse bygninger og vurdering av verneverdi	Interne ressurser	Samarbeid mellom Den Norske Kirke, kommunens avdeling for Plan, bygg og geodata, og frivillige organisasjoner, blant annet Christianssands Byselskap, representanter for trossamfunn, og byantikvaren som står for kartføring
Parker og grøntanlegg: (3.6.11): Parker og grøntanlegg: (3.6.14): Kartlegging av Ravnedalen, kolonihagene, Baneheia, Bymarka og viktige alléer: Vurdering av verneverdi og vurdering av behov for sikring gjennom plan	Interne ressurser	Parkvesenet i samarbeid med Agder fylkeskommune og byantikvaren (faglige vurderinger og kartføring)
Minoriteters kulturarv (3.6.14): Kartlegging av kulturminner tilknyttet urfolk, nasjonale minoriteter og andre minoriteter (innvandrere o.a.)	Interne ressurser	Samarbeid mellom landsorganisasjoner for nasjonale minoriteter, andre frivillige organisasjoner, museer og andre institusjoner som Arkivet freds- og menneskerettighetssenter, og byantikvaren (faglige vurderinger og kartføring)
Tilfluktsrom (3.6.4): Kartlegging av tilfluktsrom med tanke på vern og eventuelt vern gjennom bruk	Interne ressurser	Byantikvaren (koordinerende) i samarbeid med kommunens beredskapssjef, og med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige, også turlag/friluftinteresserte (kartlegging)
Hønemyrleiren (3.6.4): Nærmere kartlegging og vurdering med tanke på sikring av verneverdi	Interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med grunneier, Agder fylkeskommune og frivillige
Kulturminner med tilknytning til sagn og hendelser (3.6.12): Galgeberget, andre rettersteder, hendelser under krigen o.a. Kartlegging, kartføring og verdivurdering for planlegging av bevaringstiltak	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med frivillige organisasjoner
Fiskehavner i kommunen (3.6.5): Kartlegge fiskehavner (blant annet på Borøya), kartlegging og verdivurdering med tanke på eventuell sikring gjennom plan	Interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige
Andøya og Myren gård (3.6.11): Kartlegging av verneverdi, tilstand og behov for oppgradering	Interne ressurser	Samarbeid mellom parkvesen, Eiendom, byantikvar, Agder fylkeskommune. Byantikvaren har rådgivende funksjon
Jernbane (3.6.7): Kartlegging og tilstandsvurdering av infrastruktur og bygninger	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med lokale museer, historielag, frivillige og grunneier
Industri og fabrikker: Kartlegging og tilstandsvurdering av gamle Høie fabrikker med kraftanlegg samt Majors garveri ved Kongsgård, kartlegge og vurdere annen industriarv.	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med lokale museer, historielag, frivillige
Samfunnets kulturminner (3.6.13): Kartlegging av tidligere tukthus, fattighus, omsorgshjem, skoler o.a. Registrering, verdivurdering, tilstandsvurdering og eventuell ny bruk	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med frivillige organisasjoner og historikere
Bragdøya (3.6.11): Kartlegging av steingarder, røyser, tufter og andre minner	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med Bragdøya kystlag og andre frivillige organisasjoner

Kartlegging, kartføring og verdivurdering (kommunen er prosjekteier)	Ressurser, prioritering	Aktører og roller
Råvareforedling og industri (3.6.6): Kartlegge fiskemottak og fiskeindustri. Minner etter meieriene og produksjon, lagring og salg av is: kartlegging, tilstandsvurdering og formidling	Interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige, også turlag/ friluftinteresserte (kartlegging)
Skogdrift, fiske og andre primærnæringer (3.6.5): Kartlegging av sagbruk, stavbuer, barkebuer og andre spor etter tømmer- og treindustri. Minner etter fiske, blant annet hummerparker (Randesund og andre). Bergverk, blant annet Sømsgruvene: kartlegging av lokaliteter, tilstand, planlegging av mulige tiltak	Interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige, også turlag/ friluftinteresserte (kartlegging) samt skog- og grunneiere. Sømsgruvene i samarbeid med Randesund historielag.
Arkitektur fra tidlig 1900-tall (3.6.15): Kartlegging, av bygninger fra perioden 1900–1945, blant annet bureisingsbruk i kommunen, som vurderes som verneverdige, registrering	Interne ressurser	Byantikvar i samarbeid med frivillige organisasjoner og andre frivillige
Annen verdenskrig (3.6.4): Kartføring og registrering av krigsminner som ikke er registrert, eller oppdatering av registreringer	Interne ressurser, eventuelt tilskuddsordninger og egenandel	Byantikvaren i samarbeid med Agder fylkeskommune, museer i kommunen, historielag, fortidsminneforeningen og andre frivillige lag og personer, også turlag og friluftinteresserte
Gjennomgang av eksisterende registreringer (alle kapitler) og standardisering av kartføring	Interne ressurser	Byantikvaren, eventuelt andre interne ressurser
Arkitektur fra annen halvdel av 1900 (3.6.16): Kartlegging av bygninger fra perioden som vurderes som verneverdige, listeføring	Interne ressurser	Samarbeid mellom byantikvaren, historikere og frivillige
Prosjekter finansiert via kommunalt budsjett	Ressurser, prioritering	Aktører og roller
Midler til egenandel i tilfelle tilsagn på søknader om tilskudd til prosjektene i kapittel 3	Kommunalt budsjett, årlig post	Byantikvaren. Dersom prosjekter forutsetter tilskudd fra andre, vil de bare gjennomføres ved tilsagn (de fleste tilskuddsordninger stiller krav til egenandel)
Ny utgave av veiledere byggeskikk/bygningsvern for Posebyen og for bygninger i hele kommunen, basert på eksisterende (4.2)	Kommunalt budsjett	Byantikvaren
Vernepris til huseiere (4.3)	Interne ressurser	Jury/faggruppe koordinert av byantikvaren
Sirkulærøkonomi (4.4): Mulighetsstudie og etablering av lager/verksted for reparasjon og gjenbruk av bygningsdeler	Kommunalt budsjett, eget vedtak	Samarbeid mellom eiendomsavdeling, rådgiver miljøvern, byantikvaren og mulige andre brukere av et verksted
Verneverdige bygninger i kommunal eie (4.6): Etablering av kommunalt verksted, egen kommunal strategi for verneverdige bygninger	Kommunalt budsjett, eget vedtak	Byantikvaren i samarbeid med eiendomsavdeling
Digital formidling av kulturvern (4.11)	Kommunalt budsjett, årlig post	Samarbeid mellom byantikvaren, rådgiver kulturvern, frivillige organisasjoner og profesjonelle aktører
Prosjekter som er avhengige av eksterne midler og egenandel	Ressurser, prioritering	Aktører og roller
Håndverk - bidra til kompetanseheving (4.9)	Interne ressurser, eksterne tilskuddsordninger	Samarbeid mellom byantikvaren, andre aktører internt og eksternt, må konkretiseres
Formidling i samarbeid med frivillige (4.10): Tilrettelegge for produksjoner til Den Kulturelle Skolesekken (fortrinnsvis på kommunale historiske hus og bygdetun) og til Kulturrullator	Interne ressurser, kommunens programmer for DKS og Kulturrullatoren, andre tilskuddsordninger	Byantikvaren (rådgivende/koordinerende funksjon) i samarbeid med rådgivere i avdeling kultur og innbyggedialog, profesjonelle fagpersoner og frivillige organisasjoner

Prosjekter som er avhengige av eksterne midler og egenandel	Ressurser, prioritering	Aktører og roller
Handel - uthavner (3.6.6): Ny-Hellesund – brannsikring i henhold til brannsikringsplan: Alarmsystem tilkoblet brannvesen, forebygging av skogbrann	Tilskudd fra Riksantikvaren/ Agder fylkeskommune, kommunalt budsjett, 2023	Byantikvaren i samarbeid med brannvesenet, Agder fylkeskommune, lokale velforeninger, grunneiere, Tilsagn til tilskudd mottatt
Barnevandrerstien (3.6.6): Tilrettelegging	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Byantikvaren (rådgivende funksjon) i samarbeid med parkvesen, Agder fylkeskommune, Agder friluftsråd, historielag, DNT og andre frivillige organisasjoner. Dersom barnevandrerstien blir utvalgt som historisk vandreroute av Riksantikvaren vil byantikvaren være samarbeidspartner
Frivillige (4.5): Pris (gave/skilt/annen markering) til en frivillig organisasjon for innsats innen kulturminnevern. Organisering av temadag med faglig oppdatering og sosialt arrangement for aktive medlemmer med utdeling av pris	Offentlige og private tilskuddsordninger til fagdager/arrangement, mindre egenandel og interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med frivillige organisasjoner.
Haubitsgangen (3.6.4): Settes i stand og tas i bruk som besøksenter	Kulturavdeling, tilskudd fra fylkeskommune, prosjektet er igangsatt, 2023	Rådgiver kultur i kommunen i samarbeid med byantikvaren, Agder fylkeskommune, Vest-Agder-Museet og frivillige organisasjoner, blant annet Odderøyas venner og Kristiansand Orlogsforening
Minoriteters kulturarv (3.6.14): Tilstandsvurdering, verdivurdering og vurdering av mulig sikring gjennom plan av bygning på Birkelid (Sørlandets barnehjem) samt mulighetsstudie for egnet bruk av Birkelid. Kartlegging av steder og minner med tilknytning til romanifolket, verdivurdering og formidling	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Byantikvar i samarbeid med rådgiver kulturarv, frivillige, landsorganisasjoner for romanifolket, historielag, offentlige institusjoner og museer
Ferdselsårer på vann (3.6.7): Kartlegge Rona-kanalen og andre deler av anlegget (brygger og rester av isbuer osv), fergeleier langs elvene og kysten, tilstandsvurdering og formidling	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med Agder fylkeskommune, Agder friluftsråd, historielag, DNT og andre frivillige organisasjoner
Ferdselsårer på land (3.6.7): Kartlegge tilstand, formidle: blant annet Normannsvegen og kultursti Greipstad-Tronstad, postveger og andre	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, interne ressurser	Byantikvaren i samarbeid med historielag, fortidsminneforening og andre frivillige, også turlag/ friluftinteresserte (kartlegging) samt skog- og grunneiere. Sømsgruvene i samarbeid med Randesund historielag.
Byens historie (3.6.8): Oppdatering av brannsikringsplan for Posebyen og ny plan for kvartaler inkludert i Riksantikvarens liste over tett verneverdige trehusbebyggelse med brannfare. Planlegging av nye brannsikringstiltak	Tilskudd fra Riksantikvaren/ Agder fylkeskommune, kommunalt budsjett	Byantikvaren i samarbeid med brannvesen, Agder fylkeskommune og lokale velforeninger
Karantenehistorien (3.6.10): Samlet oversikt over kulturminner som vitner om denne historien i kommunen, formidling av verdien med tanke på verdiskaping	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Byantikvaren (rådgivende/koordinerende funksjon) i samarbeid med frivillige organisasjoner, lokale museer, historikere

Prosjekter der kommunen er samarbeidspartner	Ressurser, prioritering	Aktører og roller
Dikterruten (3.6.12): Steder diktere og forfattere fra nasjonalromantikken har tilknytning til, som Thaulows hus, Ny-Hellesund, Søgne gamle prestegård	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett,	Frivillige organisasjoner og private og offentlige aktører, med kommunen og byantikvaren som rådgiver og eventuelt bidragsyter
Helsevesen og psykiatri (3.6.10): Mulighetsstudie for oppgradering av sykehusmuseet på Eg og vurdering av egnede lokaler	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Sykehusmuseets venner i samarbeid med andre regionale og lokale museer, Agder fylkeskommune og kommunen med byantikvaren i rådgivende/koordinerende rolle
Bok om kirker, bedehus og andre religiøse bygninger av høy kulturhistorisk/arkitektonisk verdi (3.6.9)	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for kommunen og for frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Samarbeidsprosjekt, må avklares, men Den Norske Kirke, representanter fra frikirkene, historikere og frivillige organisasjoner kan involveres. Kommunen som samarbeidspartner med byantikvaren i rådgivende rolle
Kalkovnene i Tveit (3.6.6): Sikring og istandsetting av ovnene	Tilskudd til istandsetting av kalkovnene i Tveit fra kulturminnefondet, stiftelsen UNI, og andre tilskuddsordninger	Byantikvaren (rådgivende funksjon) i samarbeid Tveit historielag, eventuelt Agder fylkeskommune, fagkyndige spesialisert i tørrmuring og kalkovner
Rådgiving og fagopplæring i bygningsvern (4.2)	Kommunalt budsjett, årlig post	Samarbeidsprosjekt mellom private og offentlige aktører med byantikvaren i rådgivende rolle
Gravplasser uten formelt vern (3.6.9)	Offentlige og private tilskuddsordninger tilgjengelige for offentlige og private virksomheter, frivillige organisasjoner og privatpersoner, egenandel over budsjett	Samarbeidsprosjekt mellom Den Norske Kirke, gravplassmyndigheten, Kristiansand Kirkelige Fellesråd og frivillige

Åsane gård ved Tronstadvannet. Alle bygningene på gården er fra 1700-tallet, og både de og kulturlandskapet er svært godt vedlikeholdt.

6. Referanser og ressurser

6.1 Ordliste

Anlegg: Betegnelsen brukes innen kulturminneforvaltningen om en gruppe bygninger med tilhørende areal, for eksempel gårdsanlegg, byanlegg eller fabrikkianlegg. Det brukes også om byggverk og konstruksjoner som ikke nødvendigvis inkluderer bygninger, for eksempel vei, bro, tunnel eller grøntanlegg. Når det gjelder arkeologiske kulturminner ligger anlegg ofte under markoverflaten.

Antikvariske retningslinjer: Retningslinjer som skal følges ved tiltak på vernete kulturminner. De kan være overordnede og generelle, og/eller utformet spesielt for hvert enkelt kulturminne. Retningslinjene kan for eksempel innebære krav om bruk av tradisjonelle materialer, utførelser og teknikker og bruk av håndverkere med kunnskap om arbeid med vernete kulturminner. I tillegg kan det være begrensninger på hva som kan skiftes eller fjernes fra kulturminnet.

Arkeologisk kulturminne: Fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet, der utgravning og dokumentasjon utgjør hovedkildene til vår kunnskap om og opplevelse av fortidens samfunn.

Autentisitet: Autentisitet brukes om et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet. Autentisitet må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.

Automatisk fredet kulturminne: Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak. Blant annet er faste kulturminner fra før 1537 og stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537 – 1649. En full oversikt er å finne i kulturminneloven, publisert på lovdata.no

Bergkunst: Bilder og symboler som er hugget, slipt eller malt på berg. Bergkunst finner vi i Norge som helleristninger, slipte bergbilder, hulemalerier eller hellemalerier.

Bevaringsverdig kulturminne se Verneverdig kulturminne 53.

Dispensasjon: Fritak fra i et enkelt tilfelle å følge en lov, et vedtak eller en forskrift. Det kan gis dispensasjon fra automatisk fredning, dvs. at det tillates inngrep i eller ved det automatisk fredete kulturminnet, dispensasjon fra vedtaksfredning, dvs. at det gjøres unntak fra fredningen for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i kulturminnet og dispensasjon fra vern gjennom plan- og bygningsloven, dvs. at kommunene gjør unntak fra planbestemmelser om vern.

Fast kulturminne: Betegnelsen brukes om jord- eller stedfaste kulturminner. Funn av gjenstander inngår som deler av et fast kulturminne så lenge de befinner seg i jorda eller under vann.

Forskriftsfredet kulturminne eller kulturmiljø: Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Dette gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer. Forskriftsfredning innebærer en noe forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.

Fredet kulturmiljø: Et kulturmiljø som myndighetene tillegger så stor verdi at det må bevares for ettertiden. En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/ endringer må godkjennes av myndighetene.

Fredet kulturminne: En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/endringer må godkjennes av myndighetene.

Grøntanlegg: Areal som hovedsakelig er opparbeidet med vegetasjonsdekte flater, blant annet for sports-, rekreasjons- eller pryddformål.

Immateriell kulturarv: Immateriell kulturarv betyr praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter. For kulturminneforvaltningen er den immaterielle kulturarven knyttet til det vi ikke kan ta på ved et kulturminne. Dette gjelder for eksempel tro, tradisjoner, sagn og hendelser.

Innsigelse: Riksantikvaren, fylkeskommunene, Sametinget og en rekke andre myndigheter kan fremme innsigelse, det vil si en protest eller innvending mot forslag til arealplaner etter plan- og bygningsloven. Så lenge det foreligger en innsigelse, kan kommunen ikke vedta planen endelig.

Istandsetting: Reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, del av en bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare vanlig vedlikehold vil være nødvendig senere. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningens eller anleggets egenart.

Konservering: Konservering av et kulturminne betyr at man sikrer det så godt som mulig mot ødeleggelse. Disse ødeleggelsene kan være forårsaket av naturlig nedbrytning eller av menneskelig inngrep. For bygninger brukes vanligvis ordet istandsetting.

Krigens kulturminner: Materielle og immaterielle kulturminner etter andre verdenskrig og okkupasjonen.

Kulturarv: Samlebetegnelse for materiell og immateriell kultur. Betegnelsen kulturarv blir særlig brukt i samarbeidet mellom kulturminneforvaltningen, arkiveret og museumssektoren, sammen med 54 kommunene og lokale lag og foreninger.

Kulturlandskap: Alt landskap som er påvirket av mennesker. Betegnelsen brukes når det fokuseres på den menneskelige påvirkningen av landskapet, og særlig ofte om jordbrukslandskap.

Kulturlandskap av nasjonal interesse (KULA): Kulturlandskap som er valgt ut av Riksantikvaren og inkludert i en liste over prioriterte landskap av høy kulturhistorisk verdi, der det er viktig å ta hensyn til landskapsverdiene.

Kulturmiljø: Et område der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi kan inngå i et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan for eksempel være et byområde, ei setergrend, et fiskevær eller et industriområde med fabrikker og boliger.

Kulturminne: Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne. Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger, helleristninger, båter eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.

Kulturminneverdi: Verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere eller andre kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen kan endres over tid. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper: Kunnskapsverdier, opplevelsverdier og bruksverdier.

Landskap: Samlebetegnelse på våre utendørs omgivelser, både det naturgitte og det menneskeskapte. Landskapet er formet av samspillet mellom mennesket og naturen. Betegnelsen omfatter alle typer landskap, som for eksempel jordbrukslandskap, industrilandskap, kystlandskap, bylandskap og fjellandskap.

Listeført kulturminne: Et kulturminne som etter en kulturhistorisk vurdering er identifisert som verneverdig og oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte.

Lokal verdi: Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional og/eller nasjonal verdi.

Løst kulturminne: Betegnelsen brukes om kulturminner som er flyttbare.

Nasjonal interesse: I kulturminneforvaltningen brukes begrepet først og fremst i verdisettingsprosesser i arbeid med plan- og bygningsloven. Det markerer at kulturminneverdier på nasjonalt nivå kan være involvert.

Nasjonal verdi: Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til viktige faser og forhold i landets historie. Et kulturminne av nasjonal verdi kan også bli tillagt regional og/eller lokal verdi.

Nyere tids kulturminne: Kulturminne som er datert til 1537 eller senere. En annen betegnelse som også kan brukes, er etterreformatorisk kulturminne.

Regional verdi: Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til regional virksomhet og historie. Et kulturminne av regional verdi kan også bli tillagt nasjonal og/eller lokal verdi.

Representativitet: At ett eller et utvalg kulturminner er representativt, betyr at det er typisk eller karakteristisk for en større gruppe kulturminner. Begrepet brukes ved sammenligning med andre kulturminner.

Restaurering: Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

SEFRAK-bygning: Betegnelsen brukes om bygninger som ble registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner) i årene 1975- 1995. Registreringene omfatter i prinsippet alle bygninger bygget før 1900, men enkelte områder ble grensen satt noe lenger fram i tid, for eksempel i Finnmark alle bygninger før 1945. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen.

Sikring: Sikring innebærer alle tiltak for å beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot skade og tap. Sikring kan blant annet dekke istandsetting, vedlikehold og skjøtsel, dokumentasjon og juridiske tiltak. Sikring kan også skje ved arkeologisk utgravning for å ta vare på kulturminnets kunnskapsverdi.

Skipsfunn: Betegnelsen brukes om mer enn hundre år gamle båter, skipsskrog, tilbehør, last og alt annet som har vært om bord. Skipsfunn er vernet etter egne regler i kulturminneloven.

Skjøtsel: Regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjons-pleie, for å ivareta et kulturminne og/eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtelsbegrepet.

Tiltakshaver: En tiltakshaver er den som har det overordnede juridiske ansvar for gjennomføring av tiltak.

Universell utforming: Innen kulturminneforvaltningen innebærer universell utforming at kulturminnet gjøres tilgjengelig for flest mulig.

Vedlikehold: Rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.

Vedtaksfredet kulturminne: Et vedtaksfredet kulturminne fredes i dag gjennom vedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy.

Verdensarv: Kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene.

Verdiskaping: Verdiskaping i en bred sammenheng betegner hvordan kulturarven kan aktiviseres som ressurs i arbeidet med å skape både økonomiske, sosiale, kulturelle og miljømessige verdier.

Vernet kulturminne: Et kulturminne som er vernet ved lov eller andre virkemidler. De viktigste lovene er kulturminneloven, plan- og bygningsloven, kirkeloven, svalbardmiljøloven og naturmangfoldloven. Andre virkemidler for vern er statlige verneplaner, kirkerundskrivet, avtaler, listeføring, tilskudds-ordninger med mer.

Verneverdi: Se Kulturminneverdi

Verneverdig kulturminne: Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. Betegnelsene verneverdig og bevaringsverdig betyr det samme og brukes om hverandre.

De mest verneverdige kulturminnene er av nasjonal verdi. Det er først og fremst disse som fredes etter kulturminneloven. Kulturminner kan også ha regional eller lokal verdi. Normalt vil det være kommunene som sikrer vern av slike kulturminner ved hjelp av plan- og bygningsloven.

En annen måte å markere at et kulturminne er verneverdig på, er listeføring. De fleste verneverdige kulturminner er ikke formelt vernet etter kulturminneloven eller plan- og bygningsloven. Mange blir likevel tatt vare på fordi de oppfattes som verdifulle av eiere og brukere.

Ordlisten er en noe forkortet utgave av den som er å finne på Riksantikvarens nettsider

6.2 Nyttige nettsider

Denne planen gir et overblikk over kulturmiljøene i kommunen og historien de forteller, med forslag til tiltak som kan bidra til mer kunnskap og bedre bevaring av viktige kulturminner. Det finnes mange nyttige nettsider der de som ønsker det kan finne ut mer om eldre bygninger, lokalhistorie, gamle fotografier og kulturminneforvaltningen generelt.

Følgende er en oversikt over noen av de viktigste:

Kommunens egne side om kulturminnevern og byantikvaren:

Siden inneholder en oversikt over kulturminnevernplaner og temakart som er blitt vedtatt av de tre tidligere kommunene samt kontaktinformasjon for byantikvaren:

<https://www.kristiansand.kommune.no/navigasjon/bolig-kart-og-eiendom/plan-og-bygg/kulturminnevern-og-byantikvaren/>

Mer informasjon om reguleringsplaner, kommuneplaner og hvilke bestemmelser som gjelder for et område er å finne på kommunekart. Zoom inn, åpne kartlagene og klikk på kartet.

<https://kommunekart.com/>

Riksantikvarens nettside inneholder informasjon om forvaltning, veiledere, informasjon om tilskudd og mye annet:

<https://www.riksantikvaren.no/vare-digitale-tjenester/>

Miljøstatuskartet er en Miljødirektoratets karttjeneste med informasjon om miljørelaterte temaer, blant annet kulturminner. Registrering er forbehold offentlig forvaltning. Zoom inn på kartet for å se fredete kulturminner og kulturmiljøer, fredete bygninger og mye annet:

<https://miljoatlas.miljodirektoratet.no/KlientFull.htm>

Kulturminnesøk inneholder mange av opplysningene som er å finne i Miljøstatus kart (men ikke eldre bygninger med SEFRAC-registrering), men her kan hvem som helst legge inn fotografier av og opplysninger om registrerte kulturminner. Det er også mulig å registrere nye kulturminner.

<https://www.kulturminnesok.no/>

Bygg og bevar er en rådgivningstjeneste for eldre bygninger. De som vil pusse opp gamle hus, etterisolere, bygge om eller søke om tilskudd til istandsetting kan finne det meste på denne nettsiden. <https://www.byggogbevar.no/>

Nasjonalbibliotekets nettside kan by på over en halv million bøker, over en million gamle fotografier, aviser, tidsskrifter og mye annet. Mange av fotografiene kan brukes fritt (så lenge en oppgir kilde). Mange av historiebøkene det henvises til i denne planen er tilgjengelige og kan leses fritt. For eksempel Norges Bebyggelse for Vest-Agder Østre Del fra 1957, en oversikt over eldre bygninger i kommunen.

<https://www.nb.no/>

Fortidsminneforeningens nettsider inneholder mye nyttig informasjon om bygningsvern, kurs og foreningens prosjekter (se også kapittel 2.4). <https://fortidsminneforeningen.no/>

Kristiansand byselskap er en av landets eldste foreninger med interesse for kulturminnevern (se også kapittel 2.4). Informasjon om byselskapets historie samt kontaktinformasjon er å finne her: <https://byselskabet.no/>

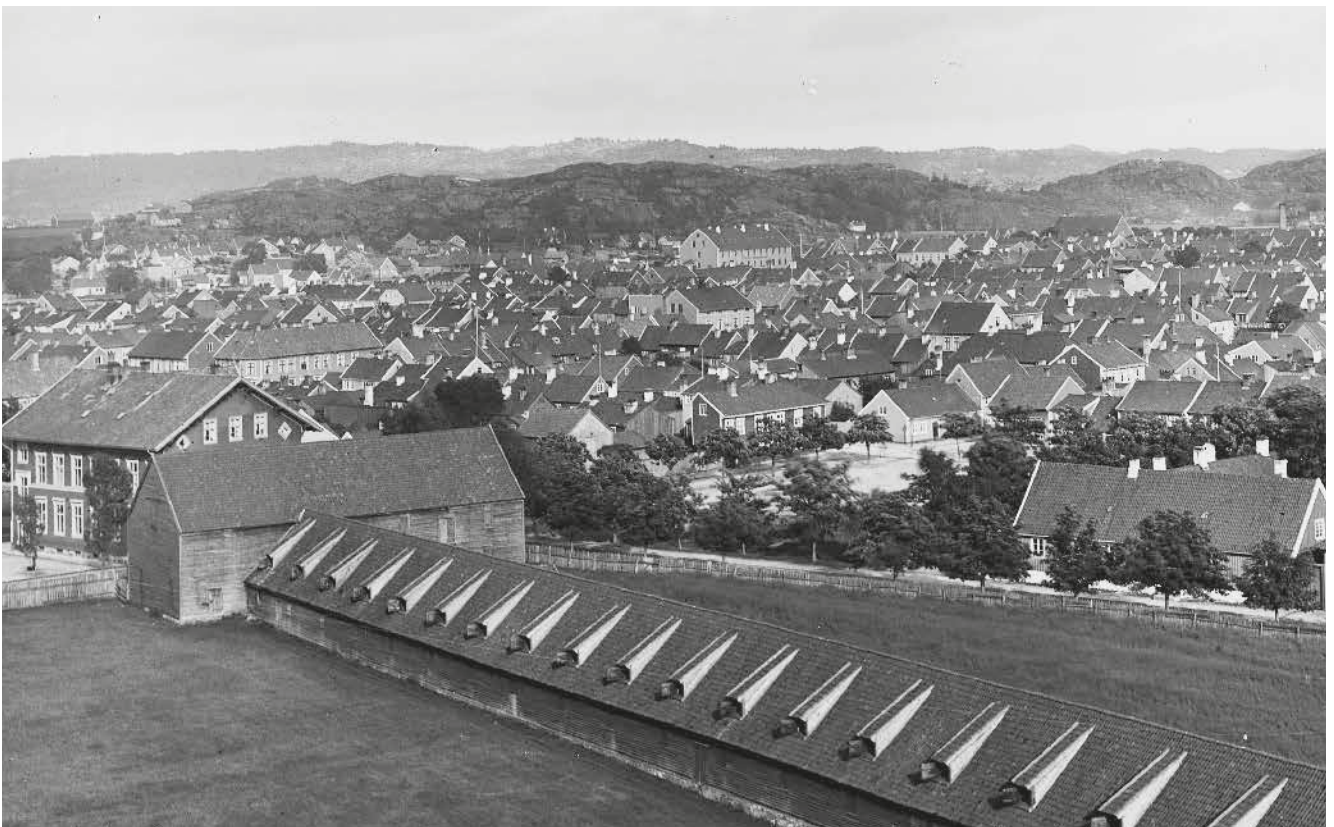
Historielagene: Få kommuner har så mange aktive medlemmer i historielag som Kristiansand (se kapittel 2.4). En oversikt over alle historielagene med kontaktinformasjon er å finne på følgende nettside: <https://historielagene.no/agder>

Historiske bilder fra Agder er å finne (blant annet) på Vestagdermuseets nettside Agderbilder: <https://www.vestagdermuseet.no/forsiden/historiske-bilder/>

På **Digitalt Museum** kan du søke på mer enn fire millioner objekter og over to millioner fotografier fra hele landet: <https://digitaltmuseum.no/>

Marcus-samlingen eller Spesialsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Bergen er et av landets største arkiv av historisk fotografi. Her finnes blant annet noen av de eldste fotografiene av Kristiansand som er tilgjengelige, blant annet Knud Knudsens fotografier fra 1875 og 1894. <https://marcus.uib.no/home>

På **Digitalarkivets nettsider** er det mulig å søke etter personer og bosteder, blant annet fra folketellinger, manntall og kirkebøker. Dette kan være nyttig hvis en vil vite mer om slekts-historie, eller om hvem som har bodd i et eldre hus for hundre år siden. <https://www.digitalarkivet.no/>

Seilskip trenger store mengder tau. De ble produsert av repslagere i lange, smale bygninger som het reperbaner. I Kristiansand lå det en reperbane nord for Kvadraturen, og heiene ovenfor fikk derfor navnet Baneheia. Bildet viser reperbanen i 1880. De siste tauene ble produsert i årene før annen verdenskrig.

6.3 Bidragsytere til planen

Kulturminneplanen er resultatet av et samarbeid mellom en arbeidsgruppe bestående av representanter fra kultur, Park-vesen, Plan og bygg, Klima og areal med byantikvaren som prosjektleder og en styringsgruppe bestående av ledergruppen i by- og stedsutvikling.

Planen hadde ikke vært mulig å gjennomføre uten en tallrik, kunnskapsrik og engasjert ressursgruppe bestående av frivillige organisasjoner (historielag, kystlag, Fortidsminneforeningen, Byselskapet og mange andre) og enkeltpersoner.

Å takke noen vil være det samme som å utelate andre. Det ble mottatt over 20 innspill til planprogrammet, og 15 til planutkastet, blant annet fra Statsforvalteren i Agder, Agder fylkeskommune, Den Norske Kirke og Vest-Agder-Museet. Likevel: En spesiell takk til de som har gjort oppmerksom på faktafeil i planen.

6.4 Fotografer

Knud Knudsen (1832–1915) var bondesønn fra Odda og en av Norges betydeligste landskapsfotografer på 1800-tallet. Han var den første som fotograferte hele Norge systematisk. Knudsen behersket kunstmalerens bruk av klassisk perspektiv for å skape dybde i bildet. Fotografien i denne planen publiseres med tillatelse fra Spesialsamlingen til Universitetsbiblioteket i Bergen, der mange flere av hans bilder er publisert. *Fotografier av Knudsen på side: 38, 42 og 46.*

Axel Lindahl (1841–1906) ble født i Sverige der han startet et fotografisk atelier i 1865. I 1877 utvidet han virksomheten til å omfatte Norge. Han bygde etter hvert opp et arkiv med ca. 3500 norske landskapsbilder. Mange bilder av Lindahl er å finne på Nasjonalbibliotekets nettsider. *Fotografier av Lindahl på sidene: Omslag, 43 og 79.*

Anders Beer Wilse (1865–1949) regnes som en av Norges fremste tidlige fotografer. Han ble født i Flekkefjord, men emigrerte til USA som nittenåring der han fikk jobb som ingeniør. Han kjøpte sitt første kamera i 1886, og ble etter noen år fotograf på heltid. I 1901 flyttet han tilbake til Norge. Han reiste på kryss og tvers i hele Norge i første halvdel av 1900-tallet, på utkikk etter både såkalte «postkortmotiver» og folkeliv i by og land. Mange av Wilses fotografier er å finne i Nasjonalbibliotekets bildesamling. *Fotografier av Wilse er å finne på sidene: 2, 6, 16, 24, 40 og 57.*

Narve Skarpmoen (1868–1930) fra Rollag i Numedal gikk i lære i Oslo der han etablerte seg som fotograf sent på 1800-tallet. Han spesialiserte seg som presse- og friluftsfotograf og fotograferte blant annet fattigdommen i Kristiania rundt 1910. Også Skarpmoens fotografier er publisert i Nasjonalbibliotekets bildesamling. *Fotografier av Skarpmoen på side: 13, 14 og 67.*

Ferdinand Køhn (1875–1919) ble født i Arendal. Faren var den tyske arkitekten J. H. Ferdinand Køhn, som oppførte flere hus i Kristiansand. Køhn fotograferte både i Europa og Afrika, og var en av de aller første som begynte med filmopptak. *Fotografier av Køhn på side: 6 og 37.*

Lauritz Johan Bekker Larsen (1877–1964) var en amatør-fotograf som reiste mye rundt i Norge. Han etterlot seg tidstypiske reise og familiemotiver fra 1890–1920. Fotografiene er publisert med tillatelse fra Spesialsamlingen ved Universitetet i Bergen. *Fotografier av Bekker Larsen på side: 18.*

Jac Brun (1921–1995) fra Drøbak arbeidet som fotograf og daglig leder fot Mittet & Co og tok en stor mengde foto fra hele Norge. Fotografiene er å finne på Nasjonalbibliotekets sider. *Fotografier av Brun på side: 48, 56 (foto nr 2 og 3 ovenfra).*

Mittet foto: Ikke alle fotografer som tok bilder for Mittet AS er navngitt. *Bildene er å finne i Nasjonalbibliotekets samlinger, og på sidene: 8, 32, 44, 79 og 82.*

Morten Krogstad er kulturvernaktivist og skjønnlitterær oversetter. Hans fotografier er å finne på nasjonalbibliotekets nettsider.
Fotografier av Krogstad på side: 23.

Bjarne Tresnes Sørensen er historiker og antikvar med lang erfaring ved Agder fylkeskommune.
Fotografier av Tresnes Sørensen på side: 27.

Trygve Emil Tønnesen er fotograf og aktivt medlem av Tveit historielag. *Fotografier av Tønnesen på side: 9 og 62.*

Markus August Sannes studerer historie ved Universitetet i Agder og er et aktivt medlem i Fortidsminneforeningen.
Fotografier av Sannes på side: 51 og 63.

Sara Elise Sandnes Augland studerer kulturminnevern på NTNU i Trondhjem og har samarbeidet med byantikvaren som hospitant. *Fotografier av Sandnes Augland på side: 50, til venstre.*

Trond Ole Bertelsen er lærer og ansvarlig for «jegere i steinalderen». *Fotografier av Bertelsen på side: 66.*

Jorunn Monrad er kunstner, kunsthistoriker, arealplanlegger og byantikvar i Kristiansand kommune. *Dersom ikke annet er angitt ovenfor, er fotografiene tatt av Monrad.*

6.5 Litteratur

Andersen, Roy: "Inn i katastrofen – Norge og første verdenskrig", 2014

Carlsen Ingvald B.: Den Norske Omstreiferemisjon, 1927–1930, treårsberetning

Hageland, Torfinn Normann: "Gamle veger i Vest Agder", utgitt av Statens vegvesen Vest Agder i 2000

Johansen, Tom: "Fra gamp til damp – Setesdalsbanen de første hundre år", Stiftelsen Setesdalsbanen 1996

Leewy, Karl: "Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider", Christianssands Sparebank, 1984

Liene, Normann: "Nøytralitetsvakt - En registrering av minnesmerker og inskripsjoner", Vest Agder Museet, 2017

Menon Economics: "Verdien av kulturarv", Menon-publikasjon nr. 71/2017, Rapport utført på vegne av Riksantikvaren

Midbøe, Øyvind: "Eilert Sundt og fantesaken", Universitetsforlaget, 1968

Rudjord, Kåre: Oddernes bygdebok, Kristiansand kommune 1974

Steen, Sverre: Kristiansands historie 1641–1814, Grøndahl & Søn, Oslo 1941

Stomnås, Johan: "Finsland: Nærings- og kulturlivet", Utgitt av Finsland Sogelag 1974

Sundt, Eilert: "Fjerde aars-beretning om Fantefolket", Christiania, 1865

Vest-Agder lærarlag: "Heimbygdkunnskap", Vest-Agder fylke, Agder trykkeri 1955

Øidne, Gabriel: "Stavindustrien i Vest Agder", "Norges bebyggelse Aust Agder, Vest Agder og Rogaland", a/s Norsk Faglitteratur, Oslo 1954

I tillegg til litteraturen som listes opp ovenfor, og som det refereres til i teksten, er planen basert på et stort antall historiebøker, oppslagsverk, nettsider og muntlige kilder.

7. Vedlegg

Vedleggene kan lastes ned fra kommunens nettsider, der også denne planen ligger tilgjengelig i pdf format.

<https://www.kristiansand.kommune.no/navigasjon/bolig-kart-og-eiendom/plan-og-bygg/kulturminnevern-og-byantikvaren/>

- Temautredning kulturmiljøer til kommuneplanens arealdel 2021-2033"
- Gjennomgang av kulturminnevernplanen for Kristiansand kommune del 2, kommunal bevaringsliste, 1990:
En oversikt over status i 2022 for bygningene som ble prioritert ved kartlegging i 1990.
- Oversikt over frimenigheter og bedehus i tidligere Kristiansand kommune, utarbeidet av Harald Sødal, 2022.

Kulturminneplanen er utarbeidet
av byantikvaren i Kristiansand
Planen er fremstilt med støtte fra Riksantikvaren
Planen ble vedtatt av Kristiansand bystyre 28.2.2024

Utgivelse: mars 2024

Design og layout: Tress Design AS, Kristiansand

Trykk: Aksell AS avd. Kristiansand

*Høyre: Murbyen og Odderøya.
Foto fra 1930.*

Kristiansand
kommune

Postboks 4
4685 Nodeland
Tlf: 38 07 50 00
www.kristiansand.kommune.no